

PALEIS LOFEN

€ 4,95

MAGAZINE MET VERHALEN, INTERVIEWS & ARTIKELEN

MET ONDER ANDERE

PALEIS LOFEN VOOR ÉN DOOR UTRECHT

In gesprek met initiatiefnemer Theo van Wijk en projectleider Tijn Pieren

DE ONTDEKKING VAN PALEIS LOFEN

Een zoektocht met een dramatische afloop

PALEISLOFEN.NL

PALEIS LOFEN IS MOGELIJK GEMAAKT DOOR

GEBOUWD DOOR

EN DOOR

Arcadis Nederland	Dietwee	Tijdlab
Banketbakkerij Theo Blom	Domkerk	Technisch Installatieburo Van Dort
Bar Restaurant Walden	HaasDesign	Utrecht Marketing
Bind Community Building	Kater Produkties	Verweij Elektrotechniek
Brouwerij De Leckere	LBP Sight	Vineyard

MET DANK AAN

COLOFON

Een uitgave van DOMunder

Tekst Esmee Stam

Vormgeving HaasDesign

Beeld DOMunder en Afdeling Erfgoed gemeente Utrecht, tenzij anders aangegeven

INHOUD

PALEIS LOFEN VOOR ÉN DOOR UTRECHT

IN GESPREK MET
INITIATIEFNER THEO VAN
WIJK EN PROJECTLEIDER
TIJN PIEREN 4

SAMEN BOUWEN AAN PALEIS LOFEN

DE PALEIS LOFEN-
COMMUNITY
AAN HET WOORD 9

UTRECHT WORDT STAD

MEELOPEN MET
GIDS WILLEM JAN
RAIJMAKERS 13

DE ONTDEKKING VAN PALEIS LOFEN

EEN ZOEKTOCHT
MET EEN
DRAMATISCHE AFLOOP 18

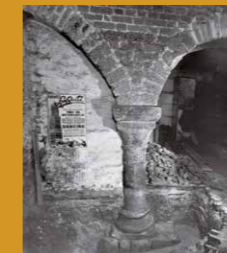
BOUWEN OP DE RESTEN VAN EEN KEIZERLIJK PALEIS

BOUWHISTORICUS
FRANS KIPP VERTELT 24

ZOEKEN IN EN NAAR PALEIS LOFEN

ARCHEOLOOG
HERRE WYNIA LEGT UIT 29

VOORWOORD

Wat een feest. Op 2 juni 2022 viert Utrecht 900 Jaar stadsrechten én opent de historische attractie Paleis Lofen. Voor het eerst in duizend jaar kan iedereen dwalen door de rijksmonumentale resten van het verdwenen keizerlijk paleis, de plek waar Utrecht stad is geworden. De Tijdreis Paleis Lofen neemt je mee terug naar het Utrecht van de 12e eeuw en het moment dat keizer Hendrik V de stadsrechten van Utrecht tekende in zijn Paleis Lofen op 2 juni 1122.

Paleis Lofen is een initiatief van stichting DOMunder. Het is één van de verborgen schatten van het Domplein. Het doorzettingsvermogen van initiatiefnemer Theo van Wijk heeft er uiteindelijk toe geleid dat de ontwikkeling van Paleis Lofen in het najaar van 2020 echt kon beginnen.

In slechts 1,5 jaar is er een enorme prestatie geleverd om precies op de dag dat Utrecht haar 900ste verjaardag viert, de geboorteplek van de stad toegankelijk te maken en te openen voor iedereen. De stichting is dan ook veel dank verschuldigd aan alle betrokkenen: van de bouwpartners Aannemingsbedrijf Van Zoelen en Tinker imagineers, de verschillende fondsen met hun bijdrage, tot aan de sponsors, de Provincie Utrecht, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Het Utrechts Archief, Steunpilaren en nog vele anderen.

Dankbaar is de stichting ook voor de adviezen en bijdragen van bouwhistoricus Frans Kipp, 3D-specialist Daan Claessen, archivaris Kaj van Vliet en stadsarcheoloog Herre Wynia. Uiteraard is Paleis Lofen daarnaast mogelijk geworden met hulp van de Gemeente Utrecht, met name Vastgoed Gemeente Utrecht en in het bijzonder de afdeling Erfgoed, Gemeente Utrecht. Tot slot een speciaal woord van dank aan Stadsherstel Utrecht.

Uiteindelijk is Paleis Lofen gerealiseerd door de tomeloze inzet van de geëngageerde en vrijwillige Paleis Lofen-community in samenwerking met projectleider Tijn Pieren. Afgelopen jaar hebben zij Paleis Lofen en het erfgoed van 2000 jaar Domplein verder beleefbaar en toegankelijk gemaakt voor iedereen. Dat is waar stichting DOMunder voor staat en wat we de komende jaren samen mét Utrecht nog verder gaan ontwikkelen.

Het Paleis Lofen Magazine biedt een eerste inkijkje in de duizend jaar aan verhalen, bouwgeschiedenis, opgravingen en realisatie van Paleis Lofen. Veel leesplezier.

Jaap Zwart

Voorzitter Raad van Toezicht stichting DOMunder

PALEIS LOFEN VOOR ÉN DOOR UTRECHT

IN GESPREK MET INITIATIEFNEMER THEO VAN WIJK EN PROJECTLEIDER TIJN PIEREN

Op de Vismarkt geeft een klein poortje toegang tot een steeg naar een aantal kelders. Hierachter hebben eeuwenlang resten van het keizerlijk Paleis Lofen verborgen gezeten. Het paleis waar op 2 juni 1122 de stadsrechten van Utrecht getekend zijn. Negenhonderd jaar later is Paleis Lofen weer toegankelijk voor publiek. Wat is hieraan vooraf gegaan? Initiatiefnemer Theo van Wijk en projectleider Tijn Pieren vertellen.

Theo van Wijk, initiatiefnemer van DOMunder, bracht zo'n 35 jaar geleden zijn dochter naar de muzieklus op Domplein 4. Daar stuitte hij op een afgesloten luik in de binnentuin van het pand. Hieronder bleek de muur van het Romeinse castellum te zitten. Zijn interesse was gelijk gewekt: 'Hoe kan het zijn dat we dit geheim houden? Dit moeten we aan de inwoners van Utrecht vertellen.' Deze ontdekking bleek nog maar het topje van de ijsberg. Samen met bouwhistoricus Frans Kipp verkende hij de verborgen schatten op en onder het Domplein. Tijdens hun ontdekkingstochten over het Domplein stuitten ze ook op de resten van Paleis Lofen. Het idee ontstond om de schatten van het Domplein weer zichtbaar te maken. Theo werkte toen bij het architectenbureau op ten noort blijdenstein. Bij het 75 jarig bestaan van het bureau in 1994 presenteerde hij samen met Frans een groots plan om van het Domplein de huiskamer van de stad te maken, met als belangrijkste meubelstukken de Domkerk en de Domtoren. Ook het openstellen van Paleis Lofen was onderdeel van hun plan. Op dat moment bleek het plan te groot voor de ambitie van de stad en sneuvelde. Toch bleef de droom om Paleis Lofen en de historie van Utrecht toegankelijk te maken. De panden waarin de resten van het voormalig paleis zich bevinden, waren in bezit van verschillende particulieren. De uitdaging was daarom om deze panden in het hoekje van het Domplein onder dezelfde eigenaar te krijgen. Langzaam is de hoek rondom het Maartenshofje eigendom geworden van Stadsherstel Utrecht en het K.F. Hein Fonds. Stukje bij beetje kwam zo de realisatie van Paleis Lofen dichterbij.

BAKKERIJ ANDRÉE EN DE LAAT

De belangrijkste ruimtes voor Paleis Lofen, de kelders met daarin resten van het voormalig souterrain van het paleis, bleven in particulier bezit. Het hele plan zat daardoor in een soort slaapstand. Theo bleef in goed contact met de familie die een gedeelte van de kelders bezat, de erven van de voormalige Bakkerij Andrée en De Laat. Hij bleef de hoop koesteren dat zij ooit de kelders over zouden dragen. Jaarlijks ging hij daarom met de familie in gesprek. 'Tijdens één van die

De toegang tot Paleis Lofen via de Vismarkt

André Russcher

gesprekken mocht ik met Frans Kipp de kelders bezoeken. Ze stonden vol met bakkerspullen en werden gebruikt als opslag. Tussen alle spullen door zag ik een half ingegraven zuil uit de elfde eeuw, een zuil uit de tijd van Paleis Lofen. Ik ben mij gaan verdiepen in de geschiedenis van Lofen en ben

Bakkerij Andrée en De Laat aan Vismarkt 21

Het Utrechts Archief

Een zuil van Paleis Lofen

Maarten de Penning

gefascineerd geraakt door het spanningsveld tussen keizer, bisschop en burger', vertelt Theo bevolgen. 'Dit is dan ook de plek waar ooit de stadsrechten van Utrecht zijn getekend, een uniek historisch moment', vult historicus en projectleider Tijn Pieren aan. Theo zag bij dat ene bezoek gelijk allerlei mogelijkheden, zoals een informatiecentrum over het paleis en het Utrecht van toen. 'Dat is wat de historische attractie nu is geworden', aldus Tijn. Het bleef ondertussen afwachten tot de familie bereid was de kelders over te dragen. Die doorbraak kwam net na het begin van de coronapandemie in het voorjaar van 2020. De familie wilde de kelders overdragen aan Stadsherstel Utrecht en de gemeente Utrecht. Daarmee kon DOMunder aan de slag om de kelders toegankelijk en beleefbaar te maken. Net op tijd om aan te sluiten bij de agenda van de stad, namelijk de viering van 900 jaar stadsrechten in 2022. De stadsrechten die ondertekend zijn in Paleis Lofen. In de eerste stap van het toegankelijk en beleefbaar maken van het verdwenen Paleis Lofen werd dan ook gekozen om de aandacht te richten op het verhaal van de stadsrechten, de 'geboorte' van de stad Utrecht in 1122. Na jaren van stilstand kwam het project nu in een stroomversnelling.

De opslag van bakkerij Andrée en De Laat in de kelders van Paleis Lofen

21e-eeuwse doorgangen

Maarten de Penning

Foto uit 1929 door de Rijksdienst voor Monumentenzorg van de indifferente muur en zuil van Paleis Lofen met daarvoor kolen

Het Utrechts Archief

VIND PALEIS LOFEN VEILIG

Eerst moesten de kelders veilig toegankelijk zijn en coronaproof bezocht kunnen worden. Het eerste project 'Vind Paleis Lofen Veilig' kon worden uitgevoerd met behulp van het Kickstart Cultuurfonds, dat vanwege de coronapandemie werd ingesteld. Een veilige, nieuwe elektrische installatie werd aangelegd in de kelders zodat er licht kon worden aangesloten. Daarnaast werden voorzieningen voor het binnenklimaat getroffen. Vooral moesten ook enkele doorgangen door muren worden gemaakt, zodat de verschillende kelders weer met elkaar werden verbonden. Nu konden bezoekers veilig én op 1,5 meter afstand van elkaar rondlopen. Tijn: 'Om de diverse kelders te verbinden moesten we eerst weten hoe een afgesloten kelder er aan toe was. Maar deze kelder was nauwelijks toegankelijk. We zijn toen door een kleine lichtopening vanaf het Maartenshofje naar beneden gekropen. Toen konden we meteen constateren dat de vloer van deze kelder niet gelijk was met de vloeren van de kelders die wel toegankelijk waren.

Waar we toen ook achter kwamen is dat één van de keldermuren gelukkig geen dragende of historisch belangrijke functie had, maar alleen in de twintigste eeuw was geplaatst om twee kelders van elkaar te scheiden. Deze zogeheten indifferente muur mochten we daarom weghalen. Hier-

door werden weer twee kelders met elkaar verbonden. De beleving werd zo ook veel rijker, want de verwijderde muur stond net voor een oorspronkelijke zuil van Paleis Lofen. Die kwam zo meer vrij te staan.'

Twee andere muren kregen een doorgang om rond te kunnen lopen. Tijn: 'We hebben niet de hele muur weg laten halen. We willen zoveel mogelijk behouden van alle verschillende tijdslagen.' Theo sluit zich hierbij aan: 'We verwijderen alleen dat deel dat nodig is om het geheel beleefbaar te maken, maar we laten zo veel mogelijk delen zitten om de daarbij behorende verhalen in de toekomst te kunnen vertellen. De doorgangen zijn bovendien zo gemaakt dat het duidelijk is dat ze in de 21^e eeuw zijn gemaakt. We hebben de doorgangen bewust niet afgewerkt. De verse zaagsneden zijn nog zichtbaar. Als over een aantal eeuwen mensen naar deze doorgangen kijken zien ze gelijk dat ze in deze tijd zijn gemaakt.'

PARTICIPATIEF ONTWIKKELEN

Vervolgens kon het ontwikkelen van de historische attractie Paleis Lofen beginnen. Hiervoor werd het project 'Vind Paleis Lofen' opgezet, om samen met een groep betrokken Utrechters aan de slag te gaan in een vorm van erfgoedparticipatie. Het idee was om met een 'Paleis Lofen-community' in samenwerking met stichting DOMunder en de belevingsarchitect Tinker imagineers het belevingsconcept te ontwikkelen voor deze historische attractie. Het verhaal van Paleis Lofen en het ondertekenen van de stadsrechten gaan ten slotte over burgerschap. Daarnaast is dit de manier hoe stichting DOMunder in de toekomst verder wil. Tijn: 'DOMunder is destijds vóór Utrecht ontwikkeld, Paleis Lofen ontwikkelen we nu mét Utrecht. Hiermee sluit DOMunder aan bij de zoektocht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed naar erfgoedparticipatie, in het kader van het Europese Verdrag van Faro (zie kader).' Donaties van het K.F. Hein Fonds, Fonds voor Cultuurparticipatie en het Prins Bernhard Cultuurfonds hebben het project 'Vind Paleis Lofen' mogelijk gemaakt.

Met alleen een idee ben je er nog niet. Participatief ontwikkelen van erfgoed stond nog in de kinderschoenen en stichting DOMunder had hier geen ervaring mee. Daarom is de hulp ingeschakeld van Community Building Consultancy bedrijf Bind. Zij hielpen met het opbouwen van een community. Dat begon met het werven van een community facilitator. Samen is vervolgens nagedacht over het opbouwen van een community. Er werd een grote enquête uitgezet in het netwerk van DOMunder én daarbuiten, met de vraag of geïnteresseerden actief willen meebouwen aan de historische attractie. Vervolgens is naar de 500 geïnteresseerden een verdiepende enquête gestuurd. Uit de honderd reacties op deze enquête is een selectie gemaakt van vijftien kerncommunity leden, met daaromheen een kring van ambassadeurs. De kick-off van de community was op 7 september 2021. De Paleis Lofen-community is vervolgens aan de slag

gegaan met het ontwikkelen van een bezoek aan Paleis Lofen: de 'Tijdreis Paleis Lofen.'

OPEN VOOR PUBLIEK

De vraag was wat het publiek van Paleis Lofen vond. Zou Utrecht wel geïnteresseerd zijn in dit stukje erfgoed? De eerste keer dat Paleis Lofen (her)opende voor publiek was op Open Monumentendag in september 2021. Deze dag werd in samenwerking met de community georganiseerd en was een groot succes. Op de Vismarkt stonden lange rijen met bezoekers. Na afloop van hun bezoek aan de kelders werden bezoekers gevraagd hun ervaring te delen door middel van post-its. De volgende openstelling was tijdens de Nacht van de Utrechtse Geschiedenis. Deze try-outs beloofden veel goeds. Helaas kon het testen met publiek niet worden doorgezet vanwege de coronapandemie.

Tegelijkertijd is de Paleis Lofen-community wel verder gegaan met de ervaringen, ideeën en tips van de bezoekers en met de eigen kennis, expertise en inhoudelijk verdieping aan de slag gegaan. Volgens de methode van 'Design Thinking' zijn een aantal prototypen voor het belevingsconcept gemaakt en getest. Uiteindelijk is het werk van de community gebundeld in een Programma van Eisen. Dit is op 1 maart 2022 gepresenteerd en overhandigd aan Tinker imagineers, die vervolgens de vormgeving en productie van de beleving heeft ontwikkeld.

De tweede keer dat Paleis Lofen open was voor publiek tijdens de Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

Paulus van Dorsten

Bezoekers konden hun mening over Paleis Lofen delen tijdens Open Monumentendag 2021

Maarten Mooijman

Het weghalen van de indifferente muur waardoor twee tot dan toe niet toegankelijke kelders onderdeel konden worden van de historische attractie

Naast de Paleis Lofen-community was ook een denktank van inhoudelijk experts en adviseurs betrokken. Het team bestond uit bouwhistoricus Frans Kipp, stadsarcheoloog Herre Wynia en archivaris Kaj van Vliet. Alle drie waren ze vanuit hun eigen vakgebied bezig met Paleis Lofen. Artikelen hierover zijn verderop in het magazine te lezen.

Decennia na Theo's eerste fascinatie is het dan eindelijk zover: Paleis Lofen opende op 2 juni 2022, de 900ste verjaardag van Utrecht, de deuren voor iedereen. Daarmee houdt het niet op voor Theo en Tijn: 'Als het aan ons ligt graven we zo snel mogelijk verder. We willen bijvoorbeeld een half ingegraven zuil verder uitgraven. Ons idee is om ook dit participatief te doen. In campagnes van een aantal weken willen we steeds verder gaan graven in Paleis Lofen, maar ook in de opgraving van DOMunder op het Domplein. Dit zullen we niet zelf doen, maar met groepen enthousiaste Utrechters. Wat ze opgraven gaan ze vervolgens zelf én samen verder onderzoeken. We willen daarom graag een ArcheoLab opzetten, ook aan het Domplein. Hier kunnen vonden dan onderzocht en bijvoorbeeld tentoongesteld worden. Daarnaast kan de geschiedenis van Paleis Lofen ná 1122 in de toekomst ook onderdeel worden van de historische attractie.' Paleis Lofen is nog maar net open voor publiek, of de volgende plannen voor de ontwikkeling van het Domplein staan alweer klaar.

MEER INFO

cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/erfgoedparticipatie-faro

ERFGOEDPARTICIPATIE

Paleis Lofen is de plek waar Utrecht stad is geworden, en is daarom met de stad ontwikkeld. DOMunder denkt te proberen dat de behoefte vanuit de stad er is om samen dit erfgoed te ontwikkelen. Daardoor laat ze zich inspireren door de ontwikkelingen bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en het Europese Verdrag van Faro. In het verdrag staan mensen centraal in plaats van erfgoed. Erfgoed, zoals kunst, objecten, gebruiken en archeologie, zijn op zichzelf niet belangrijk. Het zijn de waardes en betekenissen die mensen eraan hechten die ertoe doen. Waarderen is een proces dat de kern is van de besluitvorming rond erfgoed en de basis vormt van duurzaam erfgoedbeleid: wat is erfgoed en hoe wordt erfgoed bewaard, behouden, gepresenteerd en gebruikt. Vaak wordt dit proces beschouwd als een zaak van 'de professionals', een exclusieve groep mensen, die namens de samenleving bepalen en beslissen. Maar erfgoed is van ons allemaal.

Elk mens heeft recht op erfgoed en het recht om een eigen betekenis aan erfgoed te geven. Daarnaast is erfgoed volgens dit verdrag een bron voor relaties tussen mensen. DOMunder laat zich bij de ontwikkeling van Paleis Lofen inspireren door dit verdrag en wil graag een bijdrage leveren aan de gewenste ontwikkeling. In de toekomst wil DOMunder dan ook verder met participatief ontwikkelen van erfgoed. 'Dit is waarom we in de aarde zijn', concludeert Tijn.

PALEIS LOFEN VOOR ÉN DOOR UTRECHT

DE PALEIS LOFEN-COMMUNITY AAN HET WOORD

Van september 2021 tot 2 juni 2022 is Paleis Lofen participatief ontwikkeld door de Paleis Lofen-community. Rosa, Marijke, Marcella en Wiel van de Paleis Lofen-community vertellen over dit unieke experiment.

COMMUNITYBUILDING

'Communities zijn een eeuwenoud principe. Communities zijn gemeenschappen van mensen die met elkaar verbonden zijn, bijvoorbeeld omdat ze op dezelfde plek leven', aldus Rosa Lommen, community facilitator bij de Vind Paleis Lofen-community. 'In de vorige eeuw zijn wijkprojecten gestart die gericht zijn op het werken vanuit de community. Vaak ging het hierbij om het oplossen van een probleem dat de betreffende wijk aangaat. Wie kunnen dat beter oplossen dan de mensen die in de wijk wonen? De kracht van communitybuilding is dat het waarde van personen in de gemeenschap erkent en de mensen vervolgens bij elkaar brengt. Deze manier van werken is langzamerhand steeds meer gebruikt in sociale ondernemingen, de kunst- en cultuursector en kleine collectieven. Tegenwoordig is community building ook een veelgebruikte term in het bedrijfsleven. Bij communitybuilding gaat het erom dat wat je neerzet gedragen wordt door de mensen om wie het gaat.'

In de erfgoedwereld in Nederland was het werken vanuit een community nog niet zo vaak toegepast. Sterker nog, dit stond nog in de kinderschoenen. Dit terwijl vanuit Europa een grote beweging gaande was rondom erfgoedparticipatie, zoals in het Europese Verdrag van Faro geformuleerd is: erfgoed is van iedereen en participatie moet vanzelfsprekend zijn. Om het Utrechtse erfgoed participatief beleefbaar te maken, heeft stichting DOMunder, als een van de eerste erfgoedlocaties in Nederland, gekozen voor het werken

met een community. De Paleis Lofen-community heeft in samenwerking met DOMunder het belevingsconcept voor een bezoek aan Paleis Lofen ontwikkeld: de Tjandreis Paleis Lofen. De community heeft de inhoud (het wat) ontwikkeld, de vormgeving (het hoe) en productie daarvan is vervolgens gerealiseerd door de belevingsarchitect Tinker imagineers. Het werken in een community gaat niet om het meedoen van bewoners bij ideeën van experts, maar komt vanuit de samenleving zelf. Paleis Lofen is dan ook niet met Utrechters gemaakt, maar dóór Utrechters. Rosa: 'Wil iets waarde hebben in een bepaalde doelgroep, dan moet de input vanuit die groep erin verweven zijn. Paleis Lofen hebben we beleefbaar gemaakt met wie daar bij horen, de mensen die in Utrecht wonen, die van de stad houden en geïnteresseerd zijn in haar erfgoed.' Daarom is ieders stem gelijkwaardig. 'In de community heerst een openheid om alles te bespreken en iedereen krijgt de ruimte om aan het woord te komen', aldus Marcella, communitylid van de Paleis Lofen-community.

DE PALEIS LOFEN-COMMUNITY

Hoe vertaal je dit idealisme naar de praktijk? Hier kwam de community facilitator om de hoek kijken. Rosa zorgde ervoor dat het proces kon starten, in goede banen geleid werd en dat iedereen zich gehoord voelde. 'Een gemeenschap van mensen ontstaat natuurlijk niet zomaar en gaat niet zomaar aan de slag. Allereerst is een doel nodig. De

Een van de eerste communitybijeenkomsten

Erik van Plateringen

Een brainstorm door de community

Erik van Plateringen

Een presentatie in Paleis Lofen door de community tijdens de Nacht van de Utrechtse Geschiedenis

Paulus van Dorsten

Een testtour door Paleis Lofen

Erik van Plateringen

Paleis Lofen-community ontstond niet vanuit een probleem of een noodzaak, maar vanuit het verlangen om Paleis Lofen voor iedereen beleefbaar te maken. Er was een missie om een uniek product te ontwikkelen wat door publiek bezocht kan worden, waar kaartjes voor verkocht kunnen worden en wat kwalitatief goed is. DOMunder zou bij wijze van spreken ook een bureau hebben kunnen vragen om Paleis Lofen te ontwikkelen. Dan zou een bezoek aan Paleis Lofen ook prachtig zijn geworden, maar dit gaat voorbij aan de essentie van communitybuilding: dat wat je creëert moet gedragen worden door de samenleving. Dat stukje idealisme is in een community ingebed. Maar om een erfgoedlocatie op deze manier te ontwikkelen is nieuw en dat was spannend. De uitkomst van dit experiment was niet van te voren met zekerheid te zeggen.'

Stichting DOMunder had nog geen ervaring met het principe van communitybuilding en heeft daarom samengewerkt met bureau Bind, dat communities ontwikkelt, met name online. In samenwerking met Bind is een enquête uitgezet. Hierin was de hoofdvraag: zou je meer willen weten over Paleis Lofen en zou je mee willen werken in de Paleis Lofen-community? Naar de vijfhonderd respondenten is vervolgens een verdiepende enquête gestuurd die een stuk gericht was met vragen als: wat zou je persoonlijk kunnen toevoegen aan een community en hoeveel tijd zou je erin kunnen steken? Op basis van de antwoorden is een kerncommunity

opgesteld. Dit is een groep van 15 personen die wekelijks een paar uur aan de slag is gegaan. Daarnaast is een groep van ongeveer 30 ambassadeurs gevormd. De ambassadeurs waren het visitekaartje naar buiten en op een minder intensieve manier betrokken, zo'n één tot twee keer per maand een aantal uur.

KERNWAARDES

De focus lag eerst op de kerncommunity. Rosa: 'Samen met Bind hebben we persoonlijke interviews gehouden met kerncommunityleden. We hebben uitgelegd wat een community is. Daarnaast stelden we vragen als: wie ben je, waar krijg je energie van, wat vind je leuk? Maar ook: waar krijg je geen energie van? Op basis van dit gesprek hebben we de leden van de kerncommunity persoonlijk leren kennen. We hebben iedereen een voorstel gedaan van een rol die zij zouden kunnen vervullen binnen de community. De verschillende rollen die communityleden aan hebben genomen zijn verhalenvinder, verhalenverteller, belevingsbewaker, procesbewaker en aanjager.' Communitylid Marijke is hier enthousiast over: 'Verschillende soorten mensen die allemaal hun rol pakken in één groep, ik vind dat dat heel goed werkt. Ik ben procesbewaker. Ik heb geen achtergrond in geschiedenis. Mijn rol houdt in dat ik zorg dat niemand zich verliest in de inhoud. Zo let ik op dat deadlines gehaald worden en zit ik vergaderingen voor. Het verrassende van deze community vind ik dat iedereen zijn taak zo serieus neemt en iedereen meewerkt.'

De Paleis Lofen-community is geen community die werkt vanuit een probleem, maar vanuit een gedeelde interesse. De communityleden zijn vrijwilligers met een intrinsieke interesse in het project Paleis Lofen. Communitylid Wiel kan dit onderschrijven: 'Mijn motivatie is een hele intrinsieke motivatie. In 1980 kwam ik voor de eerste keer in Utrecht en was ik helemaal *flabbergasted* van de stad en de rijke geschiedenis. Ik kwam voor de eerste keer in de kelders van Walden en ik was helemaal ontgaan en verrukt van wat ik zag. Ik kwam vervolgens in de Domkerk en zag de kleine stenen van het graf van Hendrik V, de keizer die Utrecht stadsrechten

De presentatie van prototype I door Marcella

De presentatie van de plannen van Tinker imagineers aan de community in de Archiefkamer van de Domkerk, het kantoor van DOMunder

Erik van Plateringen

toekende in Lofen. Daar ben ik thuis onderzoek naar gaan doen en ik vroeg mij af: waarom weet niemand dit?' Een gedeelde interesse in Paleis Lofen betekent niet automatisch dat er direct een gezamenlijke grond was. Rosa: 'Uiteindelijk zit je wel met vijftien personen om een tafel met allemaal een eigen rol, een eigen karakter en een eigen motivatie. Dat kan best voor wrijving zorgen. Er moest wel een gemeenschappelijke deler komen die we allemaal konden onderschrijven.' Communitylid Marcella vertelt: 'We hebben bijeenkomsten gehad waarin we onze kernwaardes opstelden. Dat is de kwaliteit van de community, dat niemand je ze van bovenaf oplegt, maar dat je dat met z'n allen beslist.' Tijdens deze bijeenkomsten kregen alle communityleden vellen papier met vele kernwaardes. Iedereen koos er vijf uit die zij persoonlijk vonden passen bij zichzelf en Paleis Lofen. Uiteindelijk zijn deze kernwaardes gezamenlijk teruggebracht tot zes. Rosa: 'We besloten om de kernwaardes te verdelen tussen 'product' en 'proces'. Bij product hebben we de kernwaardes kwaliteit, originaliteit en klantgerichtheid. Bij proces enthousiasme, verbinding en gelijkwaardigheid. Als ik terugkijk zie ik dit als een extreem belangrijk moment. De kernwaardes hebben gezorgd voor verbinding, iedereen onderschrijft hetzelfde. Je kan erop terugvallen.' Deze scheiding tussen product en proces is een belangrijk basisprincipe in de community. Het product -de uiteindelijke tour die gegeven gaat worden- en het proces -de verbinding en

saamhorigheid tussen communityleden- zijn gelijkwaardig. Wiel: 'In het begin had ik nog geen idee wat een community inhield. Ik heb me achteraf gerealiseerd dat dit een ontzettend fijne manier is om je doel te bereiken. De kracht van de community is dat het horizontaal is, we accepteren en respecteren elkaars krachten. Gelijkwaardigheid is een absolute voorwaarde. Er was zeker wel haantjesgedrag, maar dat werd vanzelfsprekend door de groep afgeschoten. Ik heb de community ervaren als iets wat heel fijn en vanzelfsprekend is. Voor mij is deze manier van werken de beste manier om gezamenlijk een doel te bereiken en een product neer te zetten. Een product dat bruikbaar is en geschikt is voor de hele Utrechtse bevolking: van arm tot rijk, jong tot oud, groot tot klein.'

TUSSENTIJD TOETSEN

Van september 2021 tot en met 1 maart 2022 is gewerkt vanuit de principes van Design Thinking. Dit is een manier van werken waarbij prototypes worden ontworpen die vervolgens getest worden. In deze periode zijn drie cycli doorlopen. De eerste fase liep van september tot november 2021. Tijdens deze fase is een longlist en shortlist op de inhoud van het belevingsconcept opgesteld. Ook is gezocht naar inhoud en een vorm om die inhoud te presenteren. De vergaderingen werden vanuit verschillende invalshoeken gehouden. Marijke: 'We hadden vergaderingen voor vorm, inhoud en

ONTWIKKELING BELEVINGSCONCEPT PALEIS LOFEN

PROCES

proces, die door verschillende leden werden voorgezeten. Vorm en inhoud gingen over het product, proces over de community.' Uit al deze vergaderingen is een globaal prototype gekomen. Marcella: 'Op 11 november hebben we dit prototype gepresenteerd aan de ambassadeurs. Aan de hand van een aantal foto's mocht ik toen vertellen hoe een tour er uit zou komen te zien. We hadden de tour ingedeeld in vijf groepen, gebaseerd op de route door Paleis Lofen. In de fase daarna konden ambassadeurs en kerncommunity-leden zich inschrijven voor deze groepen en hiermee aan de slag.'

De tweede fase liep van november tot en met december. Het eerste prototype is toen getest en verbeterd. Uit deze fase kwam vervolgens ook een prototype. Deze is tijdens de derde fase van december tot eind februari getest. Vanaf eind januari lieten de coronamaatregelen het toe om fysieke testtours te laten plaatsvinden in Paleis Lofen. Deze testtours gaven weer goede input en ideeën hoe het product verbeterd kon worden. Op 1 maart 2022 is deze fase afgesloten met een Programma van Eisen. Hierin is verwoord wat de community voor ogen had. In het Programma van Eisen zijn ook opdrachten meegegeven, omdat nog niet alles met betrekking tot de vorm duidelijk was. Het Programma van Eisen is overhandigd aan de belevingsarchitect Tinker imagineers. Zij zijn vervolgens aan de slag gegaan met de productie.

'Essentieel voor de community was dat we aan het einde van iedere cyclus de tijd namen om terug te kijken. Een reflectie waarbij we iedereen langsgingen. Voel je je nog goed, wat verwacht je, voel je je gezien, zit je op je plek, is dit wat je

verwachte van de community, is dit nog waar je naar toe wil? Het was goed om iedereen even aan het woord te laten, zo voelde iedereen zich gehoord en werd het proces door iedereen gedragen,' vertelt Marijke.

Na 1 maart begon een nieuwe fase. De vijf groepen op basis van de route door Paleis Lofen werden losgelaten. Er zijn nieuwe groepen gevormd, gebaseerd op alles wat er kwam kijken bij de opening van Paleis Lofen. Zo werd een verificatiegroep gevormd, die controleerde of datgene wat Tinker ontwikkelde inderdaad overeenkwam met het Programma van Eisen. Ook de testtours gingen door, er werden gidsen geworven en opgeleid, een openingsfeest werd georganiseerd en de marketing werd opgezet. Op 2 juni 2022 opende Paleis Lofen dan eindelijk de deuren. 'Paleis Lofen zal een zo groot mogelijk doorsnede van de bevolking bereiken en raken. In hun hart, in hun ziel en in hun gedachten. Dat is de grote meerwaarde van de community' sluit Wiel trots af.

DOMUNDER GRAAFT DOOR

De komende jaren graaft DOMunder verder, zowel op het Domplein als in Paleis Lofen. Beide locaties worden archeologische werkplaatsen waar participatief kan worden gewerkt aan het verder toegankelijk maken van de verhalen en archeologie van 2000 jaar Domplein. Kijk voor meer info op domunder.nl.

UTRECHT WORDT STAD

MEELOPEN MET GIDS WILLEM JAN RAIJMAKERS

'Wist u dat in Paleis Lofen Utrecht stad is geworden?' vraagt gids Willem Jan Raijmakers. 'Negenhonderd jaar geleden al. Maar dat ging niet zonder slag of stoot.' Hij leidt een groepje rond over het Domplein richting de Vismarkt en vervolgens door Paleis Lofen. Tijdens deze tour vertelt hij het spannende verhaal van 2 juni 1122, de dag waarop Utrecht stadsrechten kreeg.

In 1122 zag Utrecht er nog heel anders uit. Op de plek van het huidige Domplein was een grote stenen burcht met daarin drie kerken en de paleizen van de bisschop en keizer. Dit was het kerkelijk en bestuurlijk centrum. Hieromheen lagen drie nederzettingen: rond de Jacobikerk, de Nicolaaskerk en de Buurkerk. In totaal woonden hier ongeveer drieduizend inwoners. Het is vandaag de dag wellicht moeilijk voor te stellen, maar deze plaats was destijds het belangrijkste gebied in de Lage Landen. Dit werd nog eens versterkt door een belangrijke gebeurtenis die de geschiedenis van Utrecht voor altijd heeft veranderd. Willem Jan introduceert de hoofdrolspelers: de inwoners van Stathe, de bisschop en de keizer.

STATHE

We staan op de Kalisbrug bij de Vismarkt met onze neus richting het Domplein. 'Hier achter ons lag Stathe, daar zat het volk. Zij waren verzameld rondom de Buurkerk, een van de weinige stenen gebouwen in de wijk', vertelt Willem Jan gepassioneerd. De inwoners van Stathe leefden in grote gemeenschappen. Privacy bestond niet, iedereen leefde in de gemeenschap van zijn familie, zijn heer of parochie en

sliep onder één dak. Ze werkten elke dag voor de familie en de gemeenschap, behalve op zon- en feestdagen. Stathe was een echte handelswijk. Wat nu de Oudegracht is, was vroeger een haven, een korte zijtak van de Rijn. Via deze haven kwam alle handelswaar binnen. De Rijn liep toen dus nog vlakbij, waar nu het Janskerkhof is. In Utrecht splitste de rivier zich in de Rijn en de Vecht. De rivieren waren in de twaalfde eeuw de levensader van Stathe, zij vormden de verbinding met de zee. Naast de wekelijkse regionale markt, waren er rond 1100 vier grote jaarmarkten. Tijdens zo'n markt werd er gehandeld in granen, wol, leer, ijzer, linnen, lijnolie, gebruiksvoorwerpen en niet te vergeten, wijn. Stathe stond dan vol met handelaren uit allerlei windstreken en omliggende landen. Uit een wijde omgeving van Drenthe tot Brabant en Holland deden kloosters, kerken en bevolking hier hun verkopen en inkopen.

BISSCHOP

Aan de andere kant van de haven, op het huidige Domplein, lag een grote stenen burcht. Dit was de veilige plaats bij aanvallen van buitenaf, hoge waterstanden of wanneer er

Daan Claessen, afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

Utrecht rond 1100 met links de bisschoppelijke burcht en rechts Stathe

▲ Het Heilige Roomse Rijk in 1122

▼ De positie van Paleis Lofen en de romaanse Domkerk op het huidige Domplein

► De 'keizersteentjes' van Hendrik V en zijn grootvader Koenraad II

ander gevaar dreigde. De burcht was ook de plaats waar een deel van de oogst geïnd werd en tol op in te voeren goederen betaald moest worden. In de burcht stonden maar liefst drie kerken: de Sint Salvator, de Heilig Kruiskapel en de grote romaanse Domkerk met de zetel van de bisschop. In 1122 is dat bisschop Godebald. Hij is de religieuze leider van het bisdom Utrecht, dat grofweg het huidige Nederland beslaat. Zijn paleis stond aan de zuidwestzijde van de burcht, tegen de burchtmuur aan. Aan de noordwestzijde, in het verlengde hiervan, stond het paleis van de keizer, in de volksmond genaamd Lofen.

'Laten we nu Paleis Lofen binnenlopen.' Willem Jan loopt naar een klein steegje tussen Vismarkt 17 en 18. Hordes voetgangers op de Vismarkt lopen hier dagelijks nietsvermoedend langs. Boven de poort die de steeg afsluit staat met sierlijke letters 'Paleis Lofen'. Voor de poort ligt een plakkaat: 'Keizer Hendrik V bevestigde het stadsrecht in het hierachter gelegen Paleis Lofen.' We lopen de steeg door en komen in een mysterieus verlichte ruimte. Willem Jan: 'Welkom in het paleis van de keizer.'

KEIZER

In 1122 was Hendrik V de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Dit was een gigantisch keizerrijk dat zich uitstrekte over een groot deel van Europa. Ook de Lage Landen maakten deel uit van dit imperium. Het Heilige Roomse Rijk was zo groot dat Hendrik V het onmogelijk alleen kon besturen. Daarom had hij leenmannen aangesteld. Graven, koningen en hertogen die verantwoording aan hem af moesten leggen. De keizer had ook vaak bisschoppen als leenmannen ingeschakeld om stad en land te besturen. Dit heette het rijksker-

Daan Claessen, afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

kenstelsel. Dat had zijn voorkeur omdat adel erfelijk was en de bisschopsfunctie niet. Overleed een bisschop, dan kon de keizer een volgende bisschop benoemen die hem welgevallig zou zijn. Dit ging vanaf de tiende eeuw naar ieders tevredenheid. In de elfde eeuw kwam er een beweging op in de kerk om zelf bisschoppen te willen benoemen, zoals ooit het geval was. Dat zorgde voor spanningen tussen de keizer en de paus. Dit conflict wordt de 'investituurstrijd' genoemd, naar het Latijnse *vestitura* wat aankleden betekent. Na zijn benoeming werd een bisschop namelijk 'aangekleed' met een ring als symbool voor het geestelijk werk en een staf als symbool voor het wereldlijke werk.

Ook de bisschop van Utrecht was een leenman van de keizer. In deze hoedanigheid was bisschop Godebald leider van het wereldlijk bestuur in het Sticht en het Oversticht, ongeveer het huidige Utrecht, Overijssel, Drenthe en Groningen. Godebald droeg dus twee petten: hij was bisschop én leenman. Utrecht was dan ook een religieus én bestuurlijk centrum.

De relatie tussen de keizer en de bisschop was in de burcht goed zichtbaar. Zowel het paleis van de bisschop als het paleis van de keizer waren door middel van een galerij verbonden aan de Domkerk. Deze verbinding en de plek van beide paleizen tegenover elkaar demonstreerden de eenheid van het kerkelijke en bestuurlijke gezag. Dit complex van kerk en paleizen is aan het begin van de elfde eeuw gebouwd. In de burcht was maar beperkte ruimte. Vergeleken met andere keizerlijke paleizen uit dezelfde bouwperiode was Paleis Lofen daarom bescheiden van omvang, ongeveer dertig bij twaalf meter. Op de bovenste verdieping bevond zich de grote zaal van de keizer.

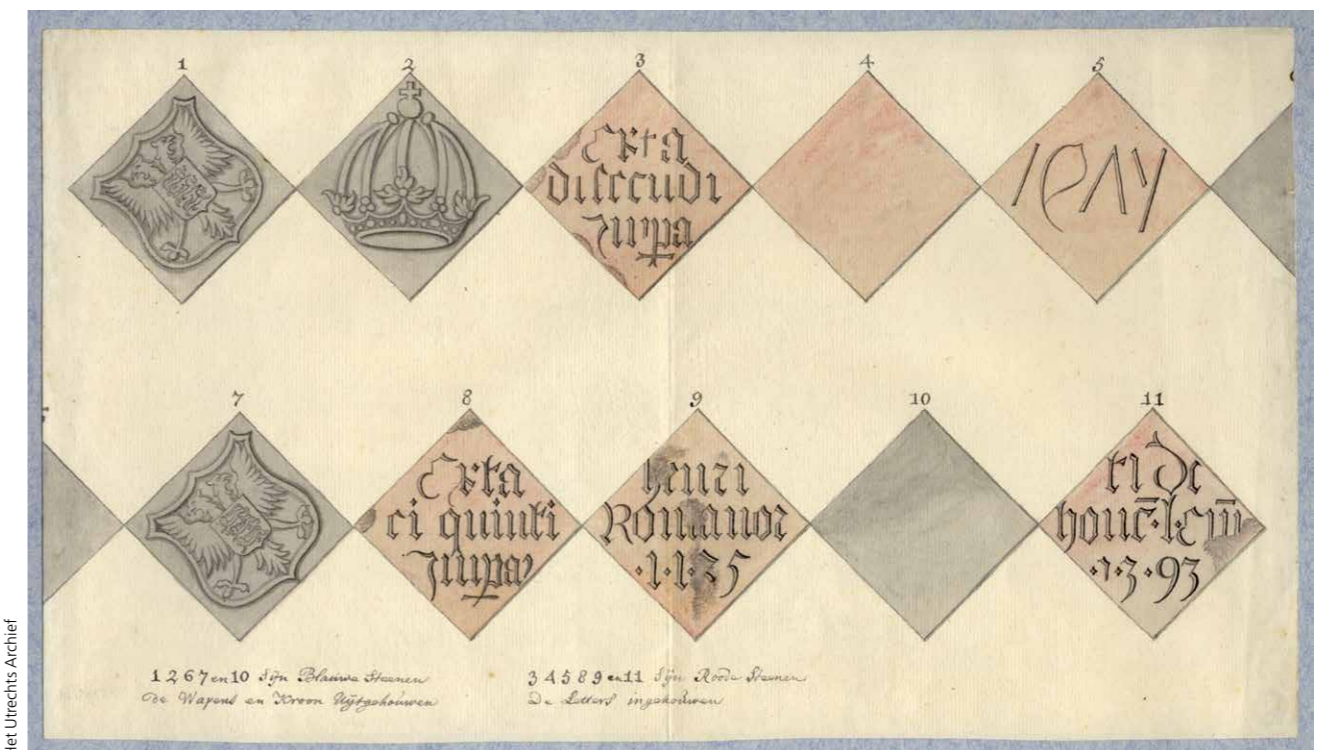
BEZOEKEN AAN PALEIS LOFEN

Paleis Lofen was niet het enige paleis van de keizer. Om zaken op orde te houden in zijn grote imperium en de kosten van het bestuur te spreiden, trok de keizer met zijn hofhouding van paleis naar paleis. Telkens logeerde hij dan een tijdje in een van zijn paleizen. Dan haalde hij contacten aan, hoorde hij klachten aan, bevestigde zijn macht en gaf feesten. De keizer kwam vaak op religieuze feestdagen. Dit was niet geheel toevallig. Zo kon hij de mis in de Domkerk bijwonen. De komst van de keizer en zijn hofhouding moet een hele gebeurtenis zijn geweest. Al weken van tevoren kwamen boden langs om zijn bezoek aan te kondigen, zodat men voldoende tijd had om voorbereidingen te treffen.

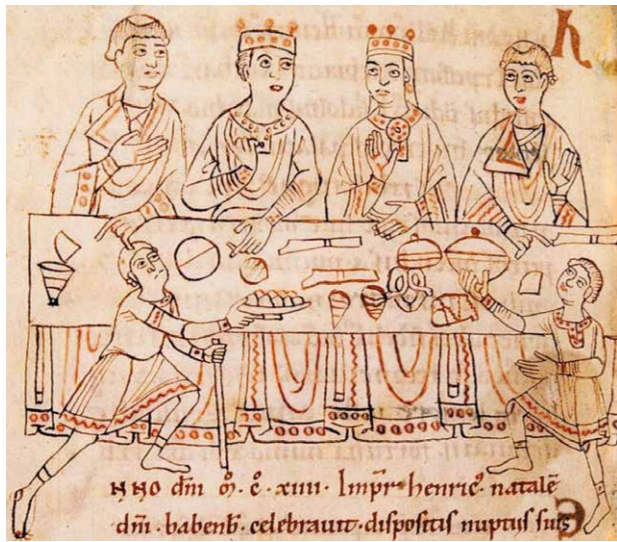
De keizers kwamen regelmatig in Utrecht en resideerden dan in Paleis Lofen. Hendrik V bezocht Lofen tijdens zijn twintig jaar bestuur (1105-1125) wel zeker vijf keer. In 1110 verloofde hij zich tijdens het Paasfeest in Lofen met de toen achtjarige Engelse prinses Mathilda. Die dag zou trompetgeschal en klokkengelui hebben geklonken in de burcht. De verloofden zouden in vol ornaat naar de Domkerk zijn getrokken voor de heilige mis. Het kan bijna niet anders dan dat het feest na afloop in Lofen is gevierd. In 1125 overleed Hendrik in Utrecht. Zijn ingewanden werden in een kistje in het koor van de romaanse Dom begraven en gemarkeerd met zogenaamde 'keizersteentjes'. Die zijn nog steeds te zien in het koor van de Domkerk.

EEN LASTIGE KWESTIE

Ook in 1122 verbleef Hendrik V in Paleis Lofen. Hij was tijdens Kerst in 1121 ook al in Utrecht geweest, maar keerde met Pinksteren 1122 weer terug. Ook keizerin Mathilde

Het Utrechts Archief

Kroniek Ekkehard van Aura Corpus Christi College Cambridge

Het huwelijksdiner van Mathilde en Hendrik V in 1114 in Mainz

verbleef toen in het paleis. De keizer trof een grimmige sfeer aan. Er speelde namelijk een kwestie. Bisschop Godebald wilde een dam in de Rijn bij Wijk bij Duurstede leggen. Op die manier kon de waterstand in de Rijn beter bepaald worden en zouden grote veenmoerassen ten noorden van de Rijn kunnen worden drooggelegd. Dat betekende meer landbouwgrond, meer inkomsten en dus meer macht. Maar voor de handelaren uit Stathe was dit plan ongunstig. De Rijn was een belangrijke verbinding voor de scheepvaart. Een dam zou de handel in de weg staan. Om te voorkomen dat Utrecht niet meer via de rivieren bereikbaar zou zijn moest een nieuwe vaarverbinding worden aangelegd: de Nieuwe Rijn, tegenwoordig bekend als de Vaartsche Rijn. Maar Willem van Goye, landgraaf in de omgeving van Utrecht en het Kromme Rijngebied en leenman van de bisschop, stribbelde tegen. Hij wilde een tijdelijke tolvierhoging om de Nieuwe Rijn te financieren. Maar dat vonden de keizer en de handelaren dan weer geen goed idee. Bovendien gedroeg landgraaf Willem zich steeds zelfstandiger en eigenmachtiger tegenover het gezag van de bisschop en de keizer. Zo zou hij goederen voor eigen gewin hebben gehouden. Hij was namelijk landheer van het gebied van Lek en IJssel, waarin ook de landerijen van de kapittels¹ Sint Salvator en de Domkerk zich bevonden. Deze kapittels hadden al jarenlang hun goederen van de landerijen niet ontvangen. Kortom: er broeit iets.

EEN GEWAPEND GEVECHT

Op de dagen voor 2 juni 1122 kwamen de spanningen tot een hoogtepunt. De soldaten van Willem van Goye vielen de mannen van de keizer aan! De soldaten van bisschop Godebald steunden Willem van Goye, terwijl de kapittels van Sint Salvator en de Dom de keizer steunden. De keizer en bisschop stonden zo tegenover elkaar. Ook de inwoners van Utrecht kozen partij en hielpen de soldaten van de keizer. Er vielen rake klappen, zwaarden kletterden en er waren zelfs doden te betreuren. De aanleiding van het gevecht is nog altijd ondui-

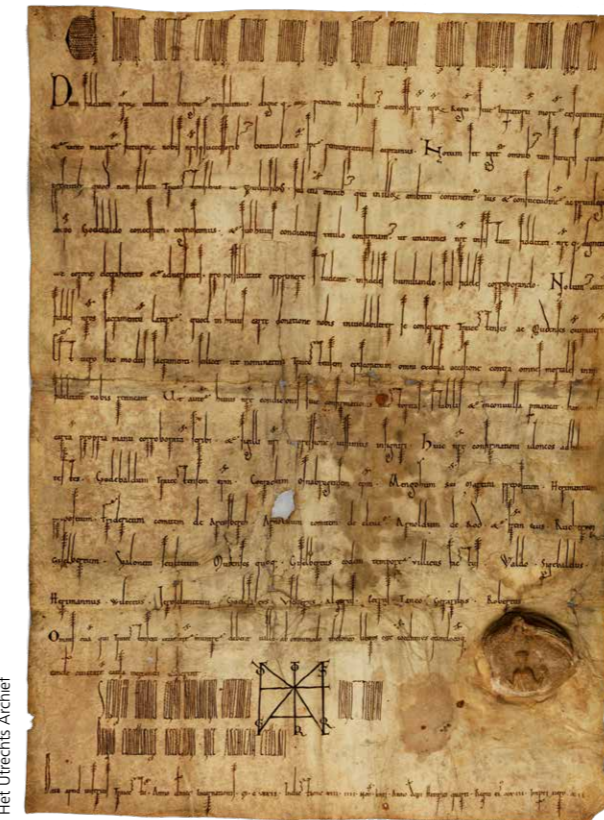
delijk. Ging het over de afdamming van de Rijn? De toltarieven die omhoog gingen? De ongehoorzaamheid van Willem van Goye? Hoe dan ook, heel Utrecht was in rep en roer. De entourage van de keizer en de inwoners van Utrecht wonnen de strijd. De mannen van de bisschop werden gevangen gezet of vluchtten in de toren van de bisschop. Ook Godebald zelf werd gevangen gezet. Hij kwam al snel weer vrij na bemiddeling van de aartsbisschop van Keulen, die ook in Utrecht aanwezig was. Als verliezer van het gevecht moest hij een flink bedrag betalen. Toch kwam hij er beter vanaf dan Willem van Goye. Die verloor zijn macht en positie als landgraaf wegens hoogverraad. Het land dat hij bezat moest hij overdragen aan de kapittels van Sint Salvator en de Dom.

UTRECHT WORDT STAD

De inwoners van Utrecht werden daarentegen beloond voor hun loyaliteit aan de keizer en hun heldhaftig optreden. Als dank kregen zij rechten en privileges bevestigd in twee oorkondes. In de eerste oorkonde bevestigde keizer Hendrik V in Paleis Lofen de stadsrechten van Utrecht. Dit recht betekende de start van een steeds meer groeiende vorm van zelfbestuur, zoals marktrecht. Ook mochten de inwoners nu een eigen stadswal bouwen. Bovendien werden ze vrijgesteld van bisschoppelijke tol, mits ze meehielpen aan het bouwen van de stadswal. In de tweede oorkonde stelde de keizer de toltarieven van Utrecht vast. Kooplieden van buiten Utrecht die hun waar op de markt wilden verkopen hoefden minder tol te betalen. Dit ten nadele van de bisschop, die zo minder inkomen kreeg. Op de oorkonden wordt uitdrukkelijk benoemd dat de inwoners van Utrecht in ruil voor al deze privileges wel hun trouw beloofden aan de keizer. De spanningen en uitkomst zijn niet los te zien van het later datzelfde jaar gesloten Concordaat van Worms. Hiermee werd enkele decennia investituurstrijd, het conflict tussen de paus en keizer over wie de bisschop mocht benoemen, afgesloten. In deze overeenkomst werd besloten dat de paus het benoemingsrecht kreeg, maar de Duitse keizer daarbij aanwezig mocht zijn. Zo behield de keizer toch zijn invloed. Het resultaat van de spanningen in Utrecht paste binnen de uitkomst van deze overeenkomst. De afdamming van de Rijn, de aanleg van de Vaartse Rijn en de ontginningen gingen door, maar het verlenen van de stadsrechten zorgde voor politieke rust. Dit was de basis voor de verdere groei en versterking van de stad en regio Utrecht. Binnen twee eeuwen groeide de bevolking van drieduizend naar zeventienduizend inwoners. De verlening van de stadsrechten markeert een schakelpunt in de 2000 jaar geschiedenis van Utrecht en de impact hiervan kan moeilijk onderschat worden. Eeuwenlang is Utrecht de grootste en rijkste stad van de Noordelijke Nederlanden.

¹ Een kapittel is een gemeenschap van geestelijken die verbonden zijn aan een kathedraal of een kapittelkerk. Hun voornaamste taak was het bijwonen van het dagelijkse gebed en het opdragen van missen. Kapittels waren vaak machtige instellingen met bezittingen in de wijde omtrek.

De oorkonde uit 1122 met de stadsrechten

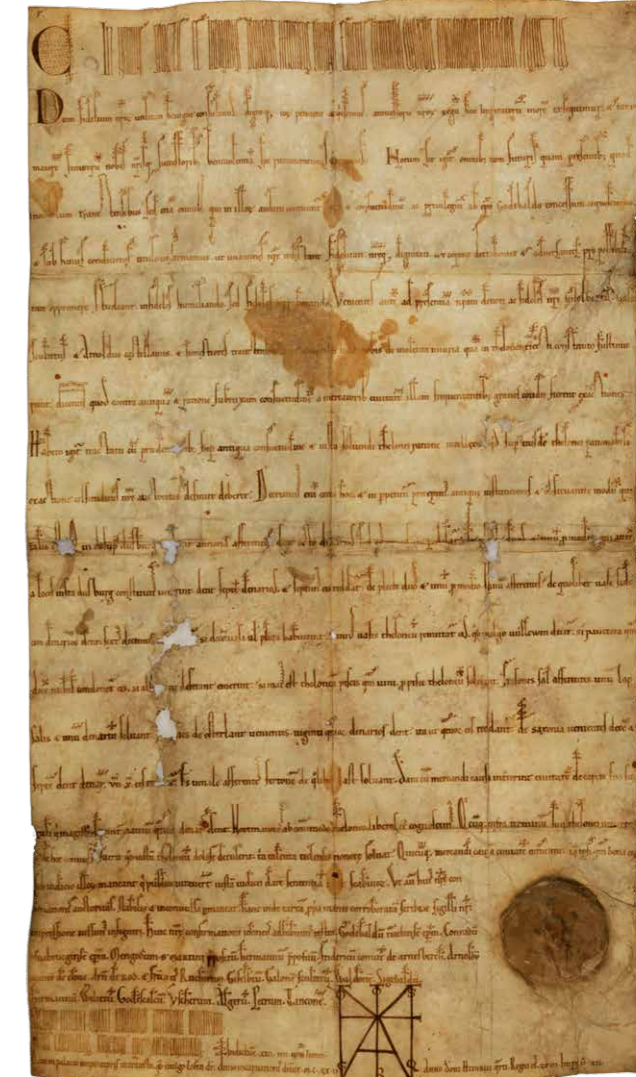

Het Utrechts Archief

MEER INFO

K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bekeken', in Jaarboek Oud-Utrecht, 1995.

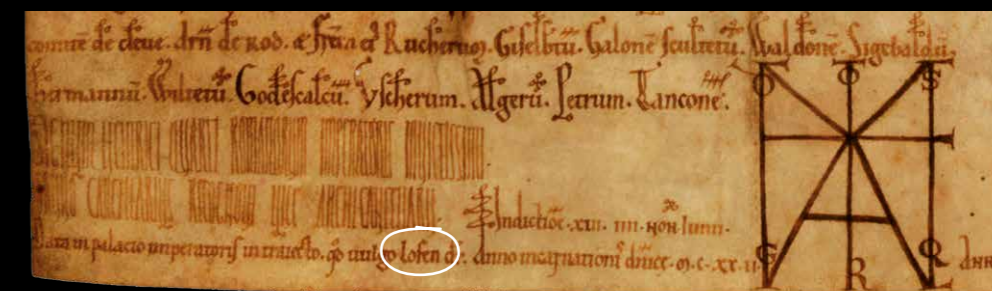
De oorkonde uit 1122 met de toltarieven

Het Utrechts Archief

STADSRECHTEN IN PALEIS LOFEN

De stadsrechten van Utrecht zijn de op één na oudste van Nederland. De stadsrechten bestaan uit twee oorkondes. In de ene bevestigd keizer Hendrik V de stadsrechten aan de inwoners van Utrecht. In de andere legt hij de toltarieven vast. In de laatste oorkonde waar de keizer de toltarieven vastlegt lezen we: 'Data in palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgor Lofen dicitur' oftewel uitgegeven in het keizerlijk paleis in Utrecht, dat in de volksmond Lofen wordt genoemd. Dit is de enige vermelding van de naam van het paleis, namelijk Lofen. De oorkonden liggen veilig opgeborgen in Het Utrechts Archief. Een keer per jaar, op de verjaardag van de stad, worden de stadsrechten uit de archieven gehaald en zijn ze zichtbaar voor heel Utrecht.

Het Utrechts Archief

DE ONTDEKKING VAN PALEIS LOFEN

EEN ZOEKTOCHT MET DRAMATISCHE AFLOOP

Eeuwenlang hebben de resten van Paleis Lofen verborgen gezeten en zijn ze in de vergetelheid geraakt. In de negentiende en twintigste eeuw is het paleis weer 'ontdekt'.

Archivaris Kaj van Vliet van Het Utrechts Archief deed hier onderzoek naar.

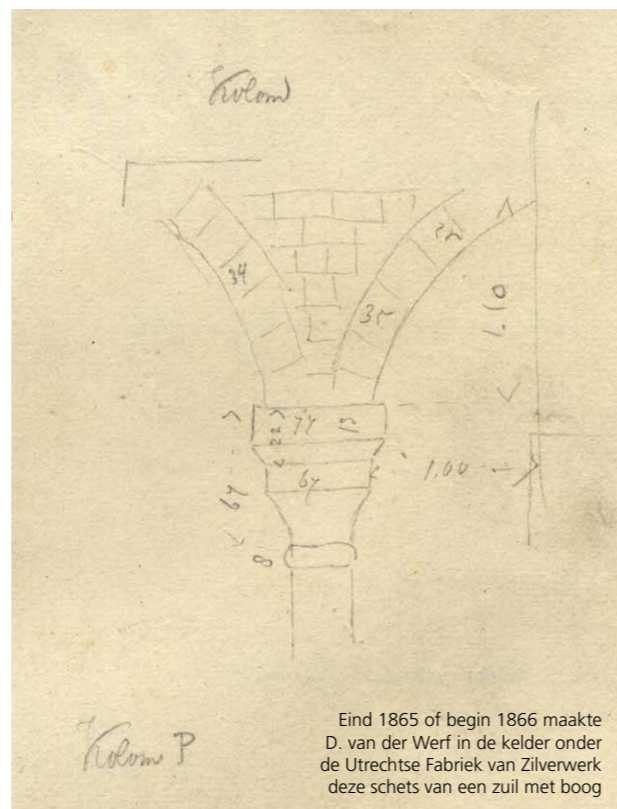
Het was burgemeester H.A.M.J. van Asch van Wijck (1774-1843) die in 1838 als eerste de aandacht vestigde op het vroegere bestaan van een keizerlijk paleis in Utrecht. In de elfde en twaalfde eeuw bezochten de Duitse keizers dit paleis van tijd tot tijd om in dit deel van hun rijk het bestuur uit te oefenen. Daarbij wees Van Asch van Wijck ook op de expliciete vermelding van het keizerlijk Paleis Lofen als plaats van handeling in een van de twee oorkonden die keizer Hendrik V op 2 juni 1122 uitvaardigde. De tekst van de betreffende oorkonde, waarin deze keizer de tarieven van de Utrechtse tol vastlegde, voegde hij als bijlage toe aan zijn *Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht* (1838-1846). Over de precieze locatie van dit paleis tastte Van Asch van Wijck echter in het duister: 'Het is onzeker, waar dit paleis des Keizers in Utrecht gestaan heeft. Gewis is hier niet te denken aan het bisschopshof, hetwelk het paleis der bisschoppen was (...). Niet geheel onwaarschijnlijk is het echter, dat het huis het Keizerrijk, thans de stadswaag, nog een overblijfsel is van dat gebouw.' Het inzicht dat de overblijfselen van Paleis Lofen niet op de plek van het stadhuis, maar tussen het Domplein en de Vismarkt moesten worden gezocht, zou pas later gaan dagen.

IN DE KELDER VAN DE ZILVERFABRIEK

In de kelder van een van de panden aan wat destijds het Dom- of Munsterkerkhof heette, had de toenmalige eigenaar Gustav Bauer een oude zuil ontdekt. Het ging om het pand aan Domplein 16 (nu café Walden), waar Bauer in 1856 samen met S. en J. van Lier de Utrechtsche Fabriek van Zilverwerk had gevestigd. Gedreven door zijn 'liefde voor Archeologie' was hij zich gaan verdiepen in de ouderdom van deze zuil. Hierover schreef hij een brief, gedateerd 3 januari 1865 en vermoedelijk gericht aan jonkheer J.J. de Geer van Oudegein (1820-1911). Aanvankelijk had hij gemeend dat de zuil uit de elfde of twaalfde eeuw zou stammen, maar na bestudering van schetsen en studies die hij in zijn jongere jaren had verzameld – wel in de jaren voordat hij uit Duitsland naar Utrecht was gekomen – was hij tot de conclusie gekomen dat deze eerder in de negende of tiende eeuw was te plaatsen. 'Doch overblijfselen uit den tijd der Hohenstaufen, ja zelfs uit den tijd der Saxische keijzers dragen alle den stempel van meerdere fijnheid en kunstmaak, daarentegen

ons onderwerp, wat profiel en proporties betreffend, uiterst ruw van behandeling is; al is het ook slechts voor een kelder of stal bestemd geweest.'

Later in datzelfde jaar bracht De Geer van Oudegein samen met zijn neef mr. B.J.L. baron de Geer van Jutphaas, hoogleraar Rechten aan de Utrechtse universiteit, en bibliothecaris en archivaris P.J. Vermeulen, een bezoek aan deze en andere 'zeer merkwaardige oude kelders, gelegen onder gebouwen aan de Vismarkt'. Hiervan bracht hij verslag uit in de vergadering van het *Historisch Genootschap* in Utrecht op 28 oktober 1865. Op grond van oude oorkonden en de bouw van de zuilen meenden zij te kunnen vaststellen 'dat men hier overblijfselen heeft van de oude Burgt uit den tijd van Bisschop Balderik', uit het midden van de tiende eeuw – een datering die goed aansluit bij die van Bauer. Voor het genootschap was dit aanleiding om tekenaar D. van der Werf op pad te sturen om deze bijzondere overblijfselen beter te

documenteren. Een eerste tekening van een van de zuilen werd begin januari in de vergadering van het genootschap gepresenteerd. Drie maanden later volgden een situatietekening van het oude muurwerk en de zuilen in de betreffende kelders en een eerste reconstructie van de zuilenreeks.

EEN KEIZERLIJKE KELDER OF STAL

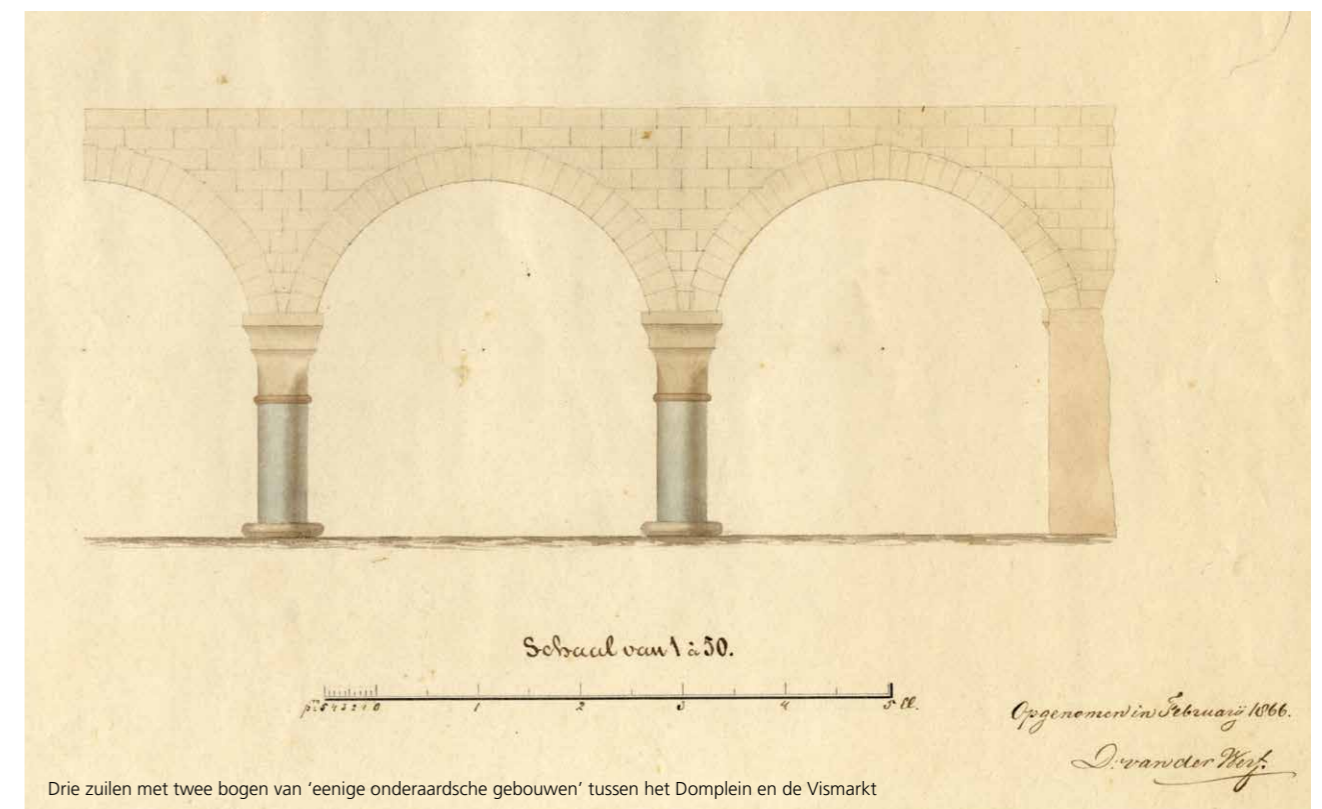
Voor professor De Geer van Jutphaas stond vast dat deze 'onderaardsche gebouwen' behoorden tot de bouwwerken uit de tijd van bisschop Balderik. 'Die nog een werk van den grooten man wil zien, zal nog enkele zuilen uit zijn hof aantreffen in de kelders aan de noordzijde van den Domtoren tusschen het Munsterkerkhof en de Vismarkt,' zo betoogde hij twee jaar later in een lezing voor het genootschap.

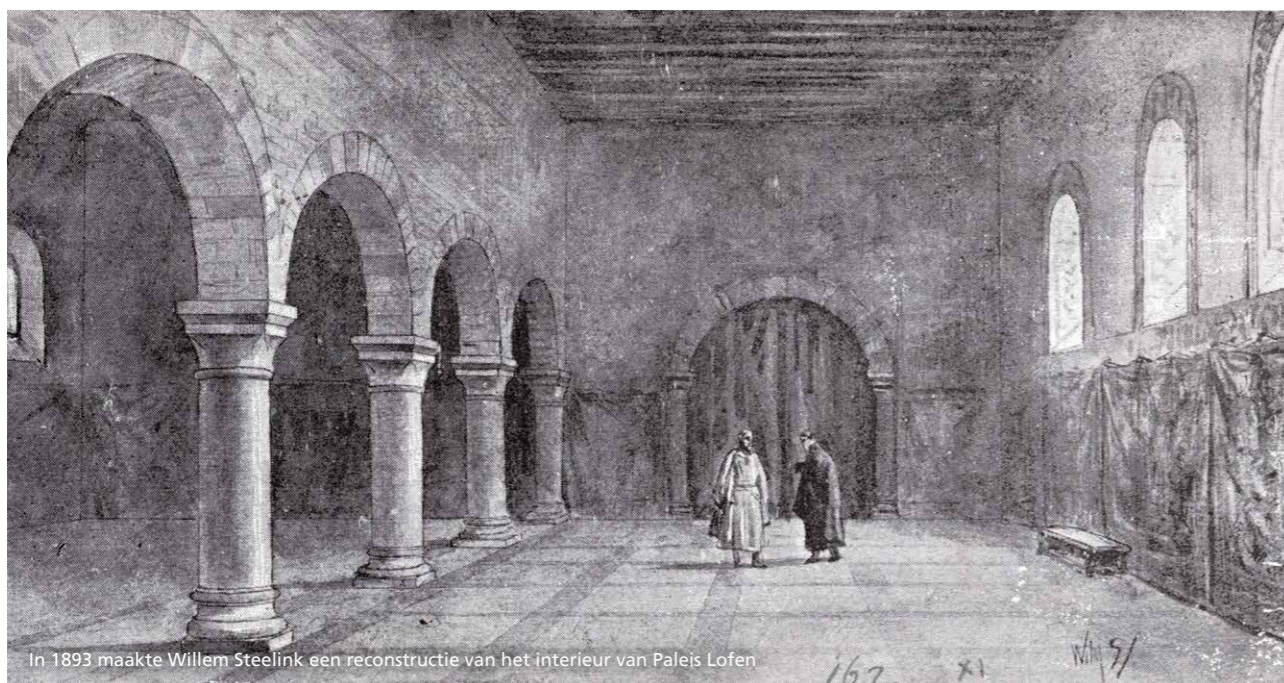
In 1875 bleek echter dat zijn neef De Geer van Oudegein tot een ander inzicht was gekomen. Op 13 februari van dat jaar gaf hij een lezing over 'het keizerlijk paleis te Utrecht', waarin hij de gebouwrresten tussen de Vismarkt en het Domplein voor het eerst in verband bracht met het *palatio imperatoris* dat in de oorkonde uit 1122 wordt aangeduid met de naam Lofen. Ook in *Het oude Trecht*, een studie naar de ontwikkeling van het middeleeuwse Utrecht die hij later in dat jaar publiceerde, wijdde hij een uitgebreide passage aan dit keizerlijk paleis. De zuilen waren dan weliswaar zeer primitief van vorm en hadden 'oorspronkelijk slechts voor eenen kelder of stal gediend', toch konden 'die kluizen of gewelven misschien wel als overblijfselen van den ouden burg Trecht uit de tiende of elfde eeuw beschouwd wor-

den.' Hij zag dit gebouw echter als onderdeel van een groter complex waarvan hij het hoofdgebouw zocht ter plaatse van de latere Bisschopshof. Daar zou de keizerlijke palts hebben gestaan met een grote 'ridder- of keizerzaal, waar maaltijden aangeregt en feesten gevierd werden en waar plechtige vergaderingen en audientiën plaats hadden'. De naam Zadelstraat zou naar die 'saal of sadelhof' zijn genoemd. Aan de venstergalerijen in dit gebouw zou de naam 'Lofen' zijn ontleend ('Lauben, Louben of Liewen'), waarmee dit paleis in 1122 werd aangeduid.

EEN DER OUDSTE GEBOUWEN HIER TE LANDE

In 1886 was er opnieuw belangstelling voor de oude muurrresten in de kelders tussen de Vismarkt en het Domplein. Ditmaal kwam die uit Den Haag. Op aangeven van rijks- en gemeentearchivaris Samuel Muller Fzn. stuurde de afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken tekenaar Adolph Mulder naar Utrecht om een precieze opmeting te maken van plattegrond en opstand van alle muurrresten. Daarbij werden op enkele plaatsen ook delen van het muurwerk ontgraven. Uit het opschrift van de tekening blijkt dat deze resten inmiddels werden beschouwd als het 'Paleis der Duitse Keizers te Utrecht'. Dat beeld wordt bevestigd door een artikel uit datzelfde jaar in het *Bouwkundig Weekblad* door Ferdinand Jacob Nieuwenhuis (1848-1919), de latere directeur van de Dienst van Gemeentewerken in Utrecht. Daarin komt Nieuwenhuis tot de conclusie dat door dit nieuwe onderzoek 'ook de resten der oude gevelmuren van de vroegere keizerlijke zaal zich nog

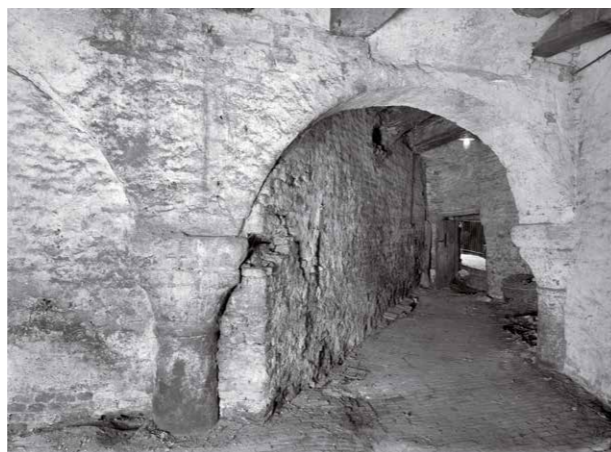

In 1893 maakte Willem Steelink een reconstructie van het interieur van Paleis Lofen

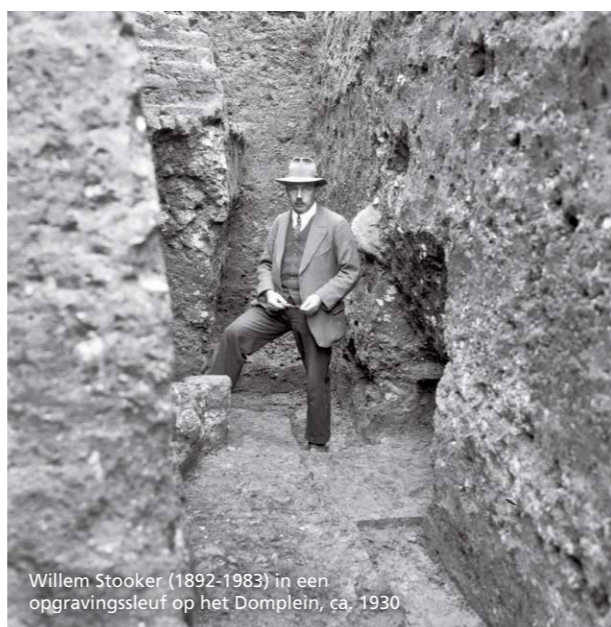
ter plaatse bevinden en werd het mogelijk een plattegrond-tekening van een en ander samen te stellen, waaruit blijkt, dat deze zaalbouw van lang rechthoekigen vorm was, in het midden ingedeeld door eene rij Romaansche kolommen met ruwe korfkapiteelen en gewone basementen zonder hoekblaadjes, door bogen onderling vereenigd, waardoor een doorlopende middenscheiding ontstond. Ook eenige kleine lichtopeningen in de buitenmuren bleken nog aanwezig te zijn.' Vergelijking met ander keizerlijke bouwwerken uit dezelfde tijd 'maken het zeer waarschijnlijk dat men in deze kolomzaal het ondergedeelte van den keizerlijken zaalbouw heeft te betrachten. Zware binten gingen van muur tot muur, door de vermelde bogen en kolommen in het midden gesteund, en daarboven was eerst de eigenlijke zaal aanwezig.' Het was in dit paleis dat keizer Hendrik V in 1122 de oudste oorkonde van de stad Utrecht uitvaardigde. De oorsprong van dit paleis zou ook in de ogen van Nieuwenhuis zijn terug te voeren op de tijd van bisschop Balderik. 'In alle gevallen hebben wij hier nog met de overblijfselen van een der oudste gebouwen hier te lande te doen.' Het was op basis van deze opmetingen dat de overblijfselen in de kelder van het huis Domkerkhof 31 (nu Domplein 16) in 1908 een plaats kregen op de Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst (1908).

MONUMENTENLIJST

In 1928 kreeg de gemeente Utrecht een eigen Monumentenverordening en in dat kader werd op 9 mei een Monumentencommissie ingesteld. Aan deze commissie werd de opdracht gegeven om een eerste lijst van gemeentelijke monumenten op te stellen. Tijdens een van de rondwandelingen die de commissie maakte in de zomer van dat jaar met het oog op de samenstelling van deze lijst, werd

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Willem Stooker (1892-1983) in een opgravingsleuf op het Domplein, ca. 1930

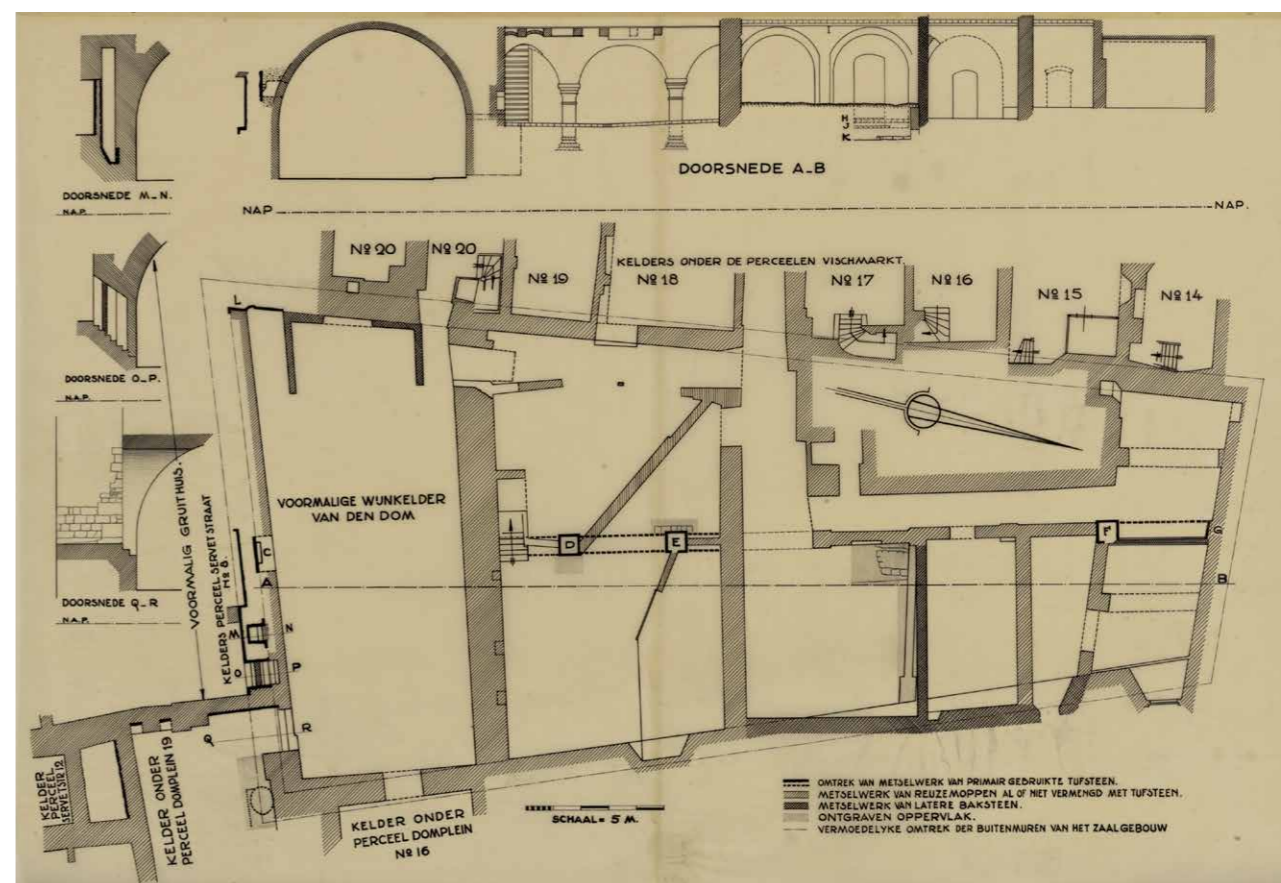

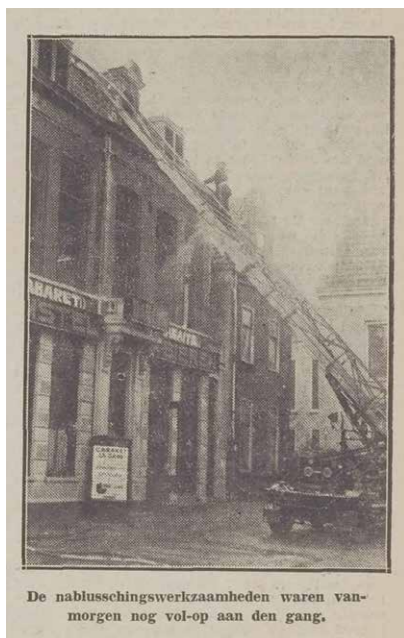
▲ Georges Charles Labouchere (links achter), samen met zijn vriend A.E. van Giffen (links voor) bij de opgraving van de zuidelijke castellumpoort op het Domplein (werkput XIII) in de zomer van 1938

◀ Een van de vier foto's die in het voorjaar van 1929 in opdracht van de Monumentencommissie werden gemaakt van de resten van Paleis Lofen

▼ Plattegrond van Paleis Lofen en aangrenzende kelders door Stooker, 1933

ook een bezoek gebracht aan enkele kelders van de huizen tussen de Vismarkt en Domplein 16. Bij de vaststelling van de lijst door het college van B&W werd de voordracht van de commissie van de overblijfselen van het Paleis Lofen in deze kelders vooralsnog niet overgenomen. Was het immers niet eigenaardig om 'monumenten op de lijst te plaatsen, die niet zichtbaar zijn en waarvan men zelfs niet eens weet of ze er wel zijn.' Voor de commissie was dit aanleiding tot het instellen van een nader onderzoek ter plaatse, dat uiteindelijk vier jaar in beslag zou nemen. Nadat men eerst een viertal fotografische opnames ter plaatse had laten maken door het Rijksbureau voor Monumentenzorg, werd opdracht gegeven om het hele complex opnieuw te doen opmeten en ook een van de zuilen tot aan het basement te ontgraven. Hiervoor werd een beroep gedaan op Willem Stooker, opzichter van de dienst Gemeentewerken, die de 'hiervoor vereischte piëteit' zou bezitten. Groot pleitbezorger voor dit uitgebreide onderzoek was commissielid Georges Charles Labouchere (1896-1971). Deze kunsthistoricus was in 1927 cum laude gepromoveerd op een proefschrift over Franse kerktorens uit de elfde en twaalfde eeuw, waarna hij in 1928 privaatdocent was geworden aan de TU in Delft. Vanaf 1934 zou hij als medewerker en later lector actief zijn aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, waar hij de geschiedenis van de middeleeuwse bouwkunst in Nederland doceerde. Labouchere was goed thuis in alle historische bronnen over

Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw. Zo publiceerde hij in 1930 een artikel met een goed gedocumenteerd overzicht van alle bezoeken van de Duitse keizers aan Utrecht in de Middeleeuwen in het *Jaarboekje van Oud-Utrecht*. Samen met Stooker deed hij nauwgezet onderzoek naar al het middeleeuwse muurwerk dat nog in de kelders aanwezig was. Daarbij probeerden zij zich ook een beeld te vormen van de ouderdom van het muurwerk vanaf de buitenzijde, vanuit verschillende kelders aan de Vismarkt en de Servetstraat. In juni 1931 neemt de commissie kennis van de eerste resultaten van hun onderzoek, waarbij ook een bezoek wordt gebracht aan de kelder van Domplein 16, om de ontgraven zuil te komen bekijken. B&W hebben dan inmiddels besloten

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

om Domplein 13, 14, 15, 16, 18 en 19 alsnog toe te voegen aan de Utrechtse momentenlijst, althans 'voor zover in deze perceelen resten aanwezig zijn van het oude keizerpaleis Lofen of een der zogenaamde steenen huizen van de Dom'. Deze laatste toevoeging had betrekking op de claustrale huizen die het Domkapittel na het midden van de dertiende eeuw ter plaatse van het voormalige paleis had laten bouwen en waarvan het muurwerk nog altijd schuilging achter de gevels van genoemde panden. Het onderzoek was echter nog niet afgerond. Aanvullende waarnemingen in de kelders van Servetstraat 8, Vismarkt 19 en 20 en onderzoek naar de muur tussen Vismarkt 14 en Domplein 15 volgden in het najaar van 1932. Het eindrapport waarin Labouchere alle

nieuwe inzichten wilde verwerken, liet lang op zich wachten maar werd in oktober 1933 alsnog aan de commissie gepresenteerd. Met deze zorgvuldige opmeting en analyse leek de toekomst van dit bijzondere gebouwencomplex voorlopig veiliggesteld. Niets bleek echter minder waar.

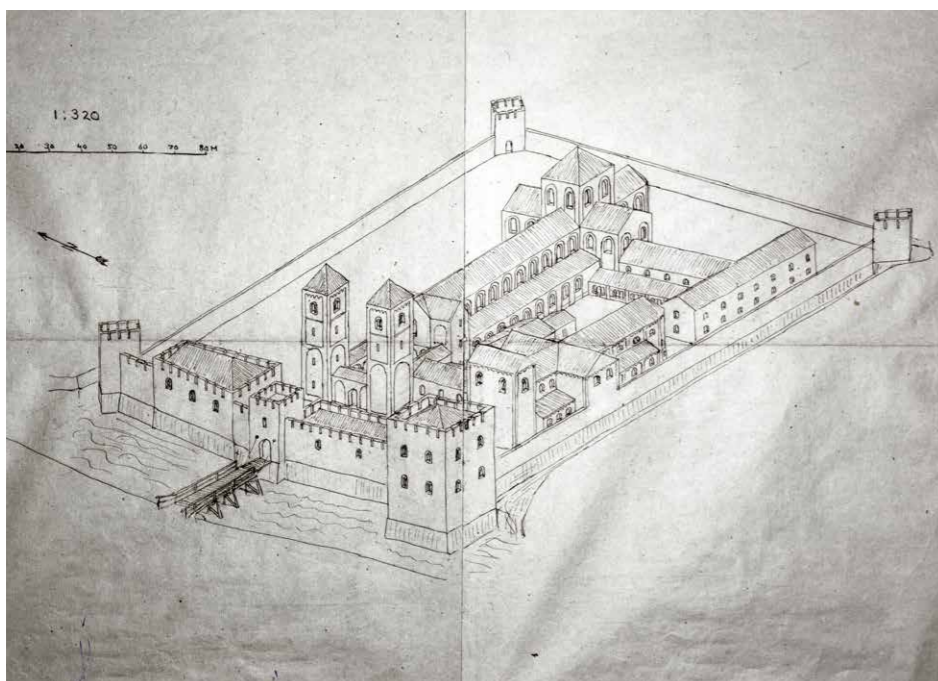
SKODA-GARAGE

In de nacht van 21 november 1934 legde een uitslaande brand het gebouw van Domplein 16 volledig in de as. Ook de belendende panden liepen de nodige brandschade en niet geringe waterschade op. De brand betekende het einde van het cabaret 'La Gaité', dat daar sinds vijftien jaar was gevestigd. Dat wil zeggen, het cabaret verhuisde naar een nieuwe locatie aan het Vredenburg. Het pand zelf werd nog geen twee maanden later verkocht aan een bouwbedrijf dat de resten van het oude pand en van het pand Vismarkt 18 mocht slopen, om aan het Domplein twee ruime winkels met bovenwoningen te bouwen alsmede een huis met winkel aan de Vismarkt.

Op 20 maart 1935 boog ook de Monumentencommissie zich over de nieuwe plannen. Op voorstel van Labouchere adviseerde zij om de vrijgekomen delen van Paleis Lofen in de kelder geheel 'uit te sparen tot het oude vloerpeil en als monument te bewaren'. Zijn pleidooi om de oude gevel van het 'steenen huis' (het meest zuidelijke van de vier) die nu vanaf het Domplein in het zicht was gekomen, voortaan ook in het zicht te laten 'door de rooilijn tot aan de Servetstraat terug te brengen' kon echter niet op steun van de commissie rekenen. Latere pogingen van Labouchere om dit bijzondere pand te laten restaureren, vonden evenmin gehoor, ook niet toen het pand aan de stad te koop werd aangeboden. Het college van B&W vond de kosten veel te hoog. Wel werden door de raad middelen vrijgemaakt voor het behoud van de

vrijgekomen kelderdelen, die met een vloer van gewapend beton zouden worden overdekt. Daarop verrees later in 1936 het geplande pand met winkels en bovenwoningen. Intussen waren er plannen ingediend voor nieuwbouw op de plek van het overgebleven stenen huis. Daaraan zou B&W zelfs haar goedkeuring hebben verleend, ondanks de monumentenstatus van dit pand. De Monumentencommissie zou schoorvoetend hebben ingestemd. Labouchere had intussen echter zijn ontslag ingediend, nadat hij met zijn principiële stellingname ook over een andere kwestie met de commissie in botsing was gekomen. Op 2 april 1937 werd het complex Domplein 17, 18 en 19 en Vismarkt 20 en 20bis in veiling gebracht en verkocht voor een bedrag van fl. 27.000 – meer dan het tienvoudige van het bedrag waarvoor het 'steenen huis' twee jaar eerder aan de gemeente was aangeboden. Dat de eerder verleende vergunning intussen was verlopen mocht niet verhinderen dat dit gebouw in 1938 alsnog tegen de vlakte ging, om plaats te maken voor een garage met bovenwoningen (nu Domplein 17 en 18). Meer dan vijftig jaar lang zou hier de garage van de fa. Vredendaal worden gehuisvest, die zich na de oorlog zou toeleggen op de verkoop van Skoda's.

Zo maakte de brand in La Gaité en de daaropvolgende vier jaren korte metten met alle monumentale bebouwing boven het maaiveld ter plaatse van het voormalige paleis. Alle opmetingen en onderzoek in de daaraan voorafgaande jaren ten spijt. 'Ik betreur het nog altijd', zo verzuchtte Stooker in 1973, 'dat het gemeentebestuur destijds geen aanleiding aanwezig achtte mijn voorstel tot de aankoop van de laatste van de stenen huizen, die boven de resten van het keizerlijk Paleis Lofen waren gebouwd, voor een bedrag van fl. 2.500 goed, te keuren. Het gebouw was mooi gelegen en zou bijzonder geschikt geweest zijn om de afdeling Monumentenzorg in onder te brengen.'

▲ De brand in cabaret La Gaité aan Domplein 16. Utrechts Nieuwsblad, 21 november 1934

▲ Bij de restauratie van de kelder werd het vloerniveau verlaagd zodat ook de voet van de zuilen van Paleis Lofen in zicht kwam

Kort na de oorlog maakte Labouchere deze reconstructietekening van de bisschoppelijke burcht omstreeks 1100. In het midden de romaanse Dom, aan de westzijde de toegangspoort met links het keizerlijk Paleis Lofen. Op het moment dat hij deze tekening maakte, zat hij vermoedelijk vast in afwachting van zijn proces voor het Gerechtshof voor Bijzondere Rechtspleging. Labouchere had zich al vanaf 1929 als pleitbezorger van het fascisme in Nederland ontpopt en meldde zich tijdens de oorlog als lid van de SS. Hij werd veroordeeld tot negen jaar gevangenschap, waarbij hem vooral zijn optreden als informant van de Sicherheitsdienst zwaar werd aangerekend. In 1950 kwam hij vervoegd vrij maar tot zijn dood bleef hij een overtuigd fascist.

Garage Vredendaal, Begin jaren '80. De tegenwoordige horeca op deze locatie dateert van na de sluiting van de garage in 1991

Tekst: Kaj van Vliet Beeld: Het Utrechts Archief, tenzij anders aangegeven

BOUWEN OP DE RESTEN VAN EEN KEIZERLIJK PALEIS

BOUWHISTORICUS FRANS KIPP VERTELT

Verstopt achter, tussen en onder de panden op de Vismarkt en het Domplein liggen de resten van Paleis Lofen. Ooit was dit een prachtig keizerlijk paleis. Hoe zag het paleis eruit en hoe komt het dat de resten van het paleis verborgen zijn geraakt? Bouwhistoricus Frans Kipp legt het uit.

Paleis Lofen is niet voor niets op deze plek gebouwd. Om de bouw van Paleis Lofen te begrijpen begint Frans zijn verhaal met de komst van de Romeinen. Vanaf ongeveer 47 na Christus stond op het huidige Domplein een Romeinse legerplaats. Om de legerplaats heen verrees, na een aantal houten versies, een dikke tufstenen muur die het fort moest beschermen. In de derde eeuw hebben de Romeinen het fort verlaten. Een paar eeuwen later boden de castellumuren nog steeds bescherming. Nu niet aan een legerplaats, maar aan een aantal kerken. Binnen de muren van het oude Romeinse fort ontstond vanuit de missiepost van missionaris Willibrord een heuse burcht van de latere bisschoppen van Utrecht.

BISSCHOPPELIJKE BURCHT

Binnen die burcht is ook Paleis Lofen gebouwd. Dit was het paleis ofwel palts van de rondreizende keizer. Het paleis was onderdeel van een complex waarin de Domkerk en twee paleizen met elkaar verbonden waren. Frans vermoedt dat bisschop Adelbold (1010-1026), die een sterke verbinding met de keizer had, de bouwmeester is geweest van Paleis Lofen. In 1017 startte Adelbold met een grote bouwcampagne binnen de bisschoppelijke burcht. Hij herbouwde de Domkerk, die middels galerijen gekoppeld was aan zowel zijn eigen bisschoppelijke paleis als Paleis Lofen. Frans vertelt: 'Adelbold had een wijde blik en internationale ervaring. Hij heeft het nodige gezien en was op de hoogte van de laatste bouw-trends. Hij moet een goed concept voor ogen hebben gehad.' Het startjaar van de bouw van Paleis Lofen is niet bekend, maar aangenomen mag worden dat het paleis gereed was toen de Domkerk in 1023 werd gewijd. Keizer Hendrik II was hierbij aanwezig en heeft toen naar alle waarschijnlijkheid geresideerd in het net gebouwde Paleis Lofen. De bisschoppelijke burcht was omgrensd door dikke tufstenen muren, restanten van het Romeinse fort. Om de muren

De bisschoppelijke burcht met Paleis Lofen

heen liep een bescheiden maar effectieve gracht. Ten westen van de burcht was een insteekhaven, wat tegenwoordig een deel van de Oudegracht is. Deze haven was een zijtak van de Rijn, die toen nog ter hoogte van de huidige Minrebroederstraat liep. De insteekhaven werd gebruikt door de inwoners van Stathe aan de overkant van het water. Zij waren handelaren die leefden rondom de Buurkerk. Bij gevaar bood de burcht hen bescherming. Midden in de burcht stond de Domkerk. Ook de Sint Salvatorkerk en de Heilig Kruiskapel hadden hun plek binnen de burchtmuren. Rondom de kerken en tegen de burchtmuur stonden de huizen van de kanunniken van de verschillende kerken. 'Wat wij nu het Domplein noemen was in de middeleeuwen dus een burcht vol bebouwing', aldus Frans. Ook het paleis van de bisschop stond in de burcht. Zijn paleis stond in de zuidwesthoek van de burcht, op de plek van het huidige Flora's Hof. Het Paleis Lofen stond daarentegen in de noordwesthoek van de burcht, als een soort tegenhanger van het bisschoppelijk paleis. Zowel het paleis van de keizer als van de bisschop waren met een galerij aan de Domkerk verbonden. Het paleis keek uit op de Domkerk en de keizer resideerde in zijn paleis tijdens religieuze feestdagen. Frans vertelt: 'Er zijn allerlei voorbeelden van paltsen in het Duitse keizerrijk te vinden, maar lang niet altijd zijn ze zo duidelijk symbolisch verbonden met de kerk en de bisschop.'

HOE ZAG LOFEN ER UIT?

Door de grote bouwcampagne van Adelbold ontstond in de bisschoppelijke burcht een tekort aan ruimte. 'In de

Zicht op Paleis Lofen in 1122 vanaf het huidige Domplein

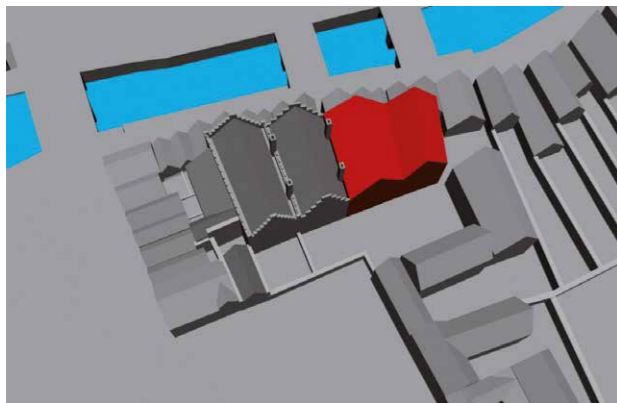
bestaande situatie met de muur eromheen kan je alles wel groter maken, maar de muur wijkt niet, dus de ruimte wordt kleiner. Ergens loop je dan klem.' De westmuur, waar ook Paleis Lofen aan grensde, moest daarom worden opgeschoven. Aan de kant van het bisschoppelijk paleis ging dat wel, maar aan de kant van de keizer lukte dit niet helemaal. 'Hier zat namelijk de ingang tot de insteekhaven van Stathe. De burcht is in die hoek daarom niet mooi rechthoekig gebleven, maar schuin gaan lopen. De burchtmuur was tevens de buitenmuur van het paleis, waardoor ook de paleismuur

scheef kwam te staan ten opzichte van de andere muren. De binnenzijde van het paleis stond daarentegen wel mooi loodrecht op de dom, net zoals het paleis van de bisschop. Het paleis kreeg zodoende een trapeziumvorm.' De oude burchtmuur, nog uit de tijd van het Romeinse castellum, bevindt zich daarom nog steeds onder de vloer van het paleis.

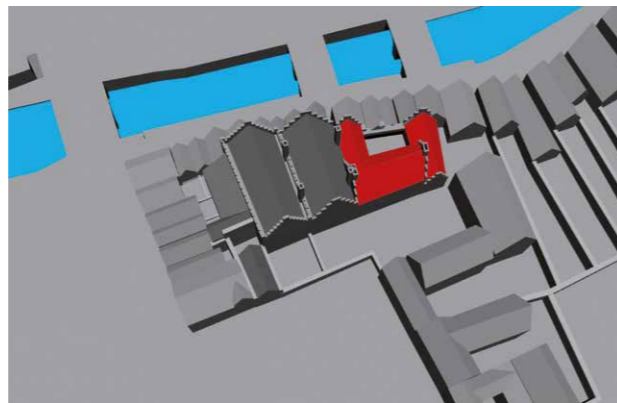
Op een aantal plekken vinden we nog de originele buitenmuur van Paleis Lofen. De buitenmuur was gebouwd in tufsteen. Dit vulkanisch gesteente uit de Eifel was niet moeilijk

Paleis Lofen vanaf de Vismarkt

De vier stenen huizen in de dertiende eeuw, die in de vijftiende eeuw werden samengebracht tot drie huizen

Daan Claessen, afdeling Erfgoed gemeente Utrecht

om aan te komen, makkelijk te bewerken en een relatief lichte steen om te transporteren. Helaas is er afgezien van die buitenmuur niet veel meer over van Paleis Lofen. Frans vertelt daarom: 'Je moet uit de stukjes die over zijn proberen een beeld te vormen. Dat vertelt dan best veel, maar niet alles. Het helpt daarom om Paleis Lofen te vergelijken met andere paleizen van de keizer uit dezelfde periode. Daar is ook lang niet altijd alles nog zichtbaar, maar soms wel net de dingen die bij Paleis Lofen missen. De paleizen in Bamberg en Goslar spreken mij erg aan als vergelijkbare bouwwerken die ons kunnen helpen om een beeld te vormen over Paleis Lofen.'

DE VERDIEPING VAN DE KEIZER

Wat tegenwoordig nog zichtbaar is van het paleis is de benedenverdieping. Dit was het souterrain, waar zich waarschijnlijk de personeelsruimtes bevonden. Het souterrain was waarschijnlijk ingedeeld in allerlei ruimtes, misschien wel met houten wandjes. Wie nu Paleis Lofen bezoekt kan nog een aantal zandstenen zuilen zien van het souterrain van het paleis. De zuilen zijn met bogen aan elkaar verbonden. Deze constructie moest de balken van de houten vloer van de bovenverdieping dragen. De zuilen geven ons een beeld van waar het eigenlijk om ging, de grote zaal van de keizer op de bovenverdieping. 'Wat we zien bij vrijwel alle keizerlijke paleizen is dat het leven van de keizer zich afspeelde op die bovenverdieping. In de Domkerk zaten op ditzelfde hogere niveau galerijen in de zijbeuken. Deze galerijen liepen helemaal door tot aan de paleizen van zowel de bisschop als de keizer. Niet omdat de keizer niet over de grond mocht lopen of dat er onder de galerijen door gelopen moest kunnen worden, maar omdat de verdieping symbolisch het niveau van de keizer was', legt Frans uit.

Deze bovenverdieping was waarschijnlijk een grote open ruimte, met een rij van acht mooie zuilen met boogconstructies die de zaal doormidden deelde. Aan de westzijde zouden nagenoeg geen ramen zijn geweest, dit was immers onderdeel van de burchtmuur. Maar aan de oostzijde was de zaal helemaal opengewerkt met boogvensters. Deze zijde was de voorkant en gericht op de Domkerk. Door de

openingen had de keizer uitzicht op de Domkerk en het hofje wat zich voor het paleis bevond. Deze boogvensters zijn geen ramen geweest, maar openingen. Het is zeer de vraag of deze aanvankelijk wel dicht konden. Frans trekt de vergelijking met het paleis in Salzburg: 'Hier is nog een stuk van een romaanse wand bewaard gebleven met deelzuiltjes in een reeks openingen. Zelfs de muurschilderingen zijn nog te zien. Het bijzondere is dat deze schilderingen door de binnenkant van de bogen doorliepen en zelfs eromheen naar buiten. De zaal had dus een directe verbinding met de buitenlucht en was niet beschermd tegen regen of wind. Dit geeft een heel ander beeld dan wat wij vaak denken.' Toch zal het niet verschrikkelijk koud zijn geweest in het paleis. 'In de elfde en twaalfde eeuw hadden we relatief zachte winters. Pas in de dertiende eeuw wordt het kouder in ons land, vanaf dan zien we ook glazen ramen.' Het paleis werd in de volksmond Lofen genoemd, wat vaak duidde op een luifel of een afdak. Misschien had het paleis aan de voorkant wel een balkon met een afdak erboven waar de keizer het volk kon toespreken. Hier kunnen we alleen maar over speculeren.

DE VERTREKKEN VAN DE KEIZER

Wat we nog niet zo goed weten is waar de keizer en keizerin slieten tijdens hun verblijf. De hofhouding die ze meebrachten kon in het souterrain of in een houten bijgebouw ondergebracht worden. Maar de keizer en keizerin moesten wel respectabele slaapvertrekken hebben. In een akte uit 1253 vinden we namelijk een vermelding van een ruimte voor de keizerin. Frans heeft hier twee mogelijke verklaringen voor: 'Ten eerste zou het complex tussen de grote hal en het souterrain een extra verdieping kunnen hebben gehad. Maar als je dit vergelijkt met andere paltsen in bijvoorbeeld Duitsland uit dezelfde tijd zie je daar bijna geen voorbeelden van. Zou het paleis in Utrecht dan net die ene met drie verdiepingen zijn geweest?

Ten tweede zouden de keizer en keizerin geslapen kunnen hebben in een los woongedeelte. Ik vermoed dat tegen het paleis aan de noordkant een aanbouw kan hebben gezeten die nu verdwenen is. Hier zijn geen muren van over, behalve de burchtmuur en de buitenmuur van het paleis. Toch zal

deze plek niet leeg zijn geweest in die volle burcht. Bij verschillende paleizen elders, zoals in Bamberg en Goslar, zien we dat er een woongedeelte is aan één zijde van het paleis. Aan de andere zijde is dan de entree. En laat de entree nu net aan de zuidzijde van Lofen zitten. Als je de galerij die vanaf de Domkerk komt namelijk doortrekt, dan komt deze naast het paleis uit. Hier stond een ontvangstgebouw. In dit gebouw bevond zich de entree met trappen om bij de grote zaal te komen. Daaronder zat ook de ingang tot het souterrain voor het personeel.'

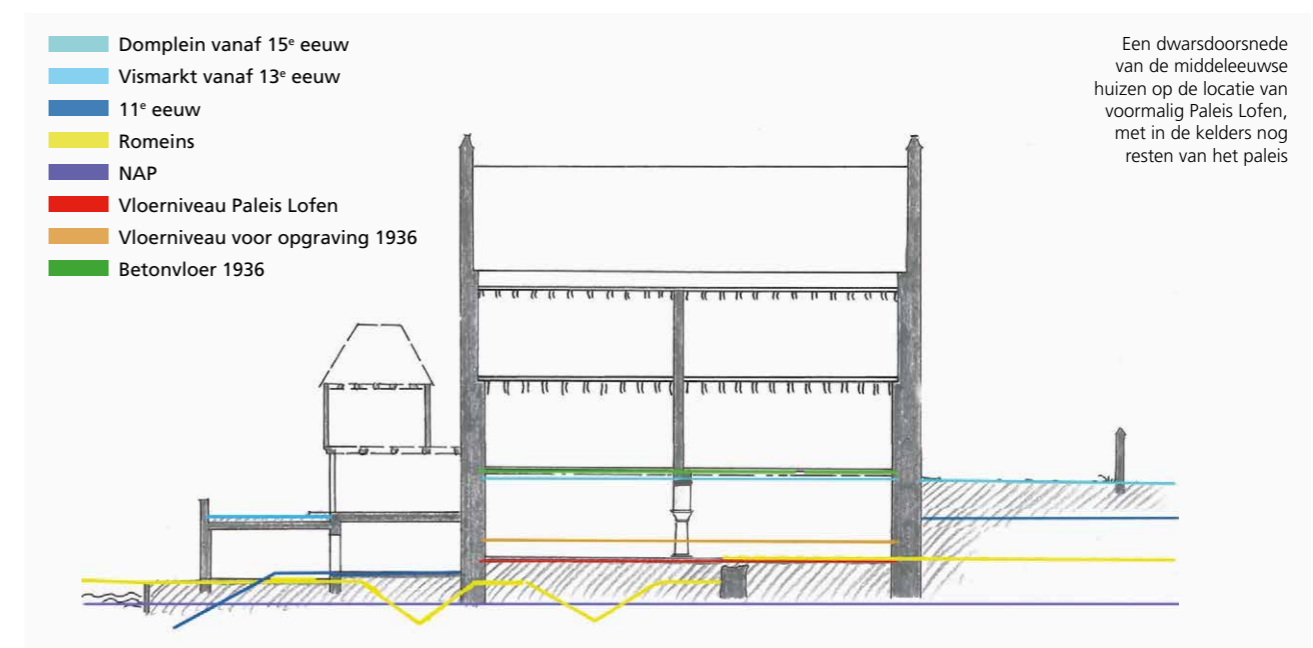
CLAUSTRALE HUIZEN

Na een grote stadsbrand in 1253 vond een reorganisatie plaats in de bisschoppelijke burcht. Zo werd kort daarna begonnen met de bouw van de hogere Gotische Domkerk. Ook Paleis Lofen raakte waarschijnlijk bij de brand beschadigd en kort daarna werden er geen keizerlijke bezoeken meer gemeld. Een rondreizende keizer was kennelijk minder gebruikelijk. De ruimte binnen de muren van de burcht was beperkt en daarom gewild. Het voormalig keizerlijk paleis werd daarom toebedeeld aan het kapittel van de Domkerk en op het perceel werden claustrale huizen gebouwd voor de kanunniken van het kapittel. In bronnen wordt zowel gesproken over drie als vier 'steenen huizen van den dom'. Frans heeft hier een verklaring voor: 'In de dertiende eeuw zal het voormalig paleis zijn opgedeeld in vier huizen. Later, in de vijftiende eeuw zullen de twee meest noordelijke huizen samengevoegd zijn en overdwars gebouwd.' Wat ooit het souterrain was van Paleis Lofen, werd nu gebruikt als kelders door kanunniken. De keldervloer is in de late middeleeuwen een flink stuk opgehoogd om op gelijke hoogte te komen met het maaiveld van de Vismarkt. Aan verschillende nisjes in de kelders is nog te zien dat de kelders ooit een stuk lager zijn geweest. 'In de middeleeuwen zette men een olielampje

of kaars in een nis. Die zette je dan op ooghoogte, zodat je op die hoogte het meeste licht had. Tegenwoordig zijn deze nisjes op heuphoogte, waardoor je goed kan zien dat de vloer oorspronkelijk lager heeft gelegen' verklaart Frans. Een zuil die onderdeel uitmaakte van het paleis is toen ingegraven geraakt, waardoor we nu nog maar de helft van de zuil kunnen zien. Ook het maaiveld van het Domplein is een flink stuk opgehoogd, waardoor het voormalig souterrain van het paleis nu volledig onder de grond is komen liggen. 'Tenminste', vertelt Frans, 'vanaf het Domplein gezien. Vanaf de Vismarkt zijn de ruimtes op gelijke hoogte met het maaiveld. Dat komt omdat er een verschil in hoogte zit tussen het Domplein en de Vismarkt. Het maaiveld van de Vismarkt lag al vroeg in de middeleeuwen vast, terwijl het maaiveld van het Domplein maar bleef stijgen.'

PALEIS LOFEN VERBORGEN

In de eeuwen daarna is Lofen nog meer verborgen geraakt. Aan de Vismarkt zijn huizen tegen de achterkant van de claustrale huizen gebouwd. Tussen deze huizen waren steegjes om de kelders te bereiken die hoorden bij de bebouwing aan het Domplein. De middeleeuwse claustrale huizen hadden aanvankelijk aan de kant van het Domplein een voorhofje of voorerf. Vervolgens bouwden in de zeventiende eeuw de bewoners op dat voorerf weer een voorhuis. De voorhuizen waren ondiepe huizen en hebben aan het Domplein een poort tot het hofje en het huis erachter gehad. Frans: 'In de loop der eeuwen verschuiven de accenten. Aan de straatkant doe je ertoe en de huizen daarachter doen eigenlijk niet meer mee. De huizen daarachter worden daarom verwaarloosd. Maar dat is ook een zegen geweest. Als een huis met resten van Paleis Lofen aan de straatkant had gelegen was het waarschijnlijk vaker verbouwd of herbouwd en helemaal weg geweest.'

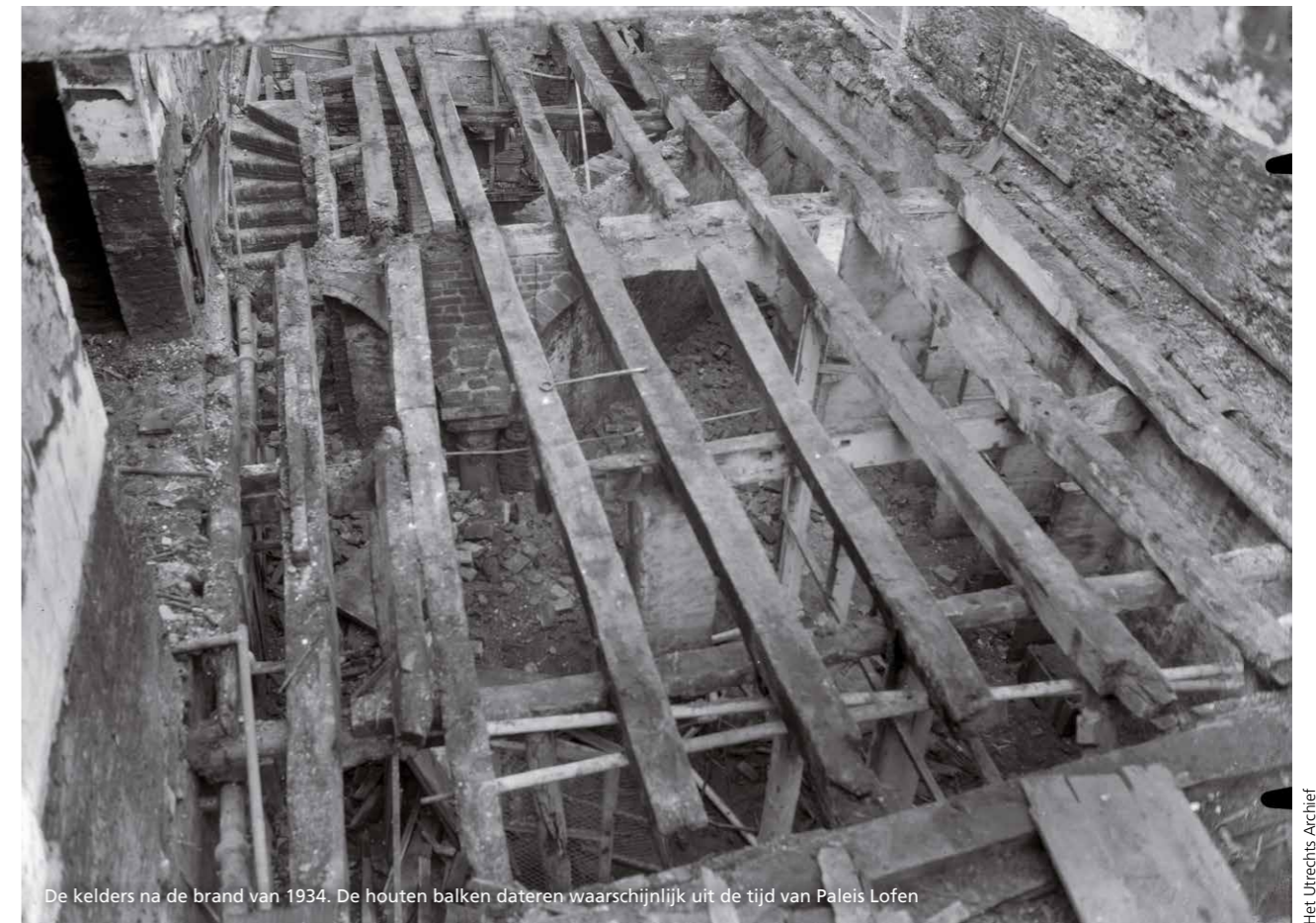
Een dwarsdoorsnede van de middeleeuwse huizen op de locatie van voormalig Paleis Lofen, met in de kelders nog resten van het paleis

Op basis van een schets van Frans Kipp

Op dit schilderij van Jan Hendrik Verheijen uit 1830 steken boven de witte huizen in het midden aan het Domplein nog de gevels van de middeleeuwse achterhuizen uit

Centraal Museum

De kelders na de brand van 1934. De houten balken dateren waarschijnlijk uit de tijd van Paleis Lofen

Het Utrechts Archief

De schade na de brand van 1934. Het middeleeuwse achterhuis stond nog overeind, maar gaat hierna ook tegen de vlakte

Het Utrechts Archief

In de negentiende eeuw stond deze constructie van voorhuizen en achterhuizen er nog. Toen waren in de panden fabrieken gevestigd, voornamelijk in de kelders die nog uit de tijd van Paleis Lofen komen. Zo zat er een glasslijperij en de Utrechtsche Fabriek van Zilverwerk. Aan de Vismarkt vestigde bakkerij Andrée en de Laet zich gedeeltelijk in panden van het voormalig keizerlijk paleis. Op Domplein 16 zat het koffiehuis Het Metalen Kruis. Dat maakte in 1912 plaats voor de studentenvereniging Unitas, die al snel weer vertrok naar het Lucasbolwerk. Toen deed cabaret Luxor haar intrede, wat later La Gaité ging heten. La Gaité was nog maar net verbouwd en opnieuw geopend toen een grote brand het pand in 1934 verwoestte. Het laatste middeleeuwse claustrale huis dat nog stond werd na de brand gesloopt. Aan het Domplein kwam nieuwe bebouwing en een nieuwe eigenaar, garage Vredendaal en uiteindelijk horeca. De kelders werden overdekt met gewapend beton. De middeleeuwse bebouwing die ooit boven het huidige maaiveld van het Domplein stond is nu voorgoed verdwenen. Alleen onder de grond zijn er nog resten van te vinden, zoals van Paleis Lofen.

MEER INFO

Dit artikel is tot stand gekomen op basis van een interview met Frans Kipp.

ZOEKEN IN EN NAAR PALEIS LOFEN

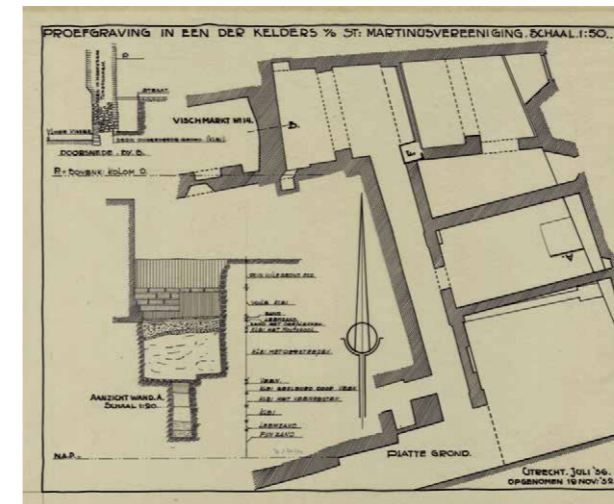
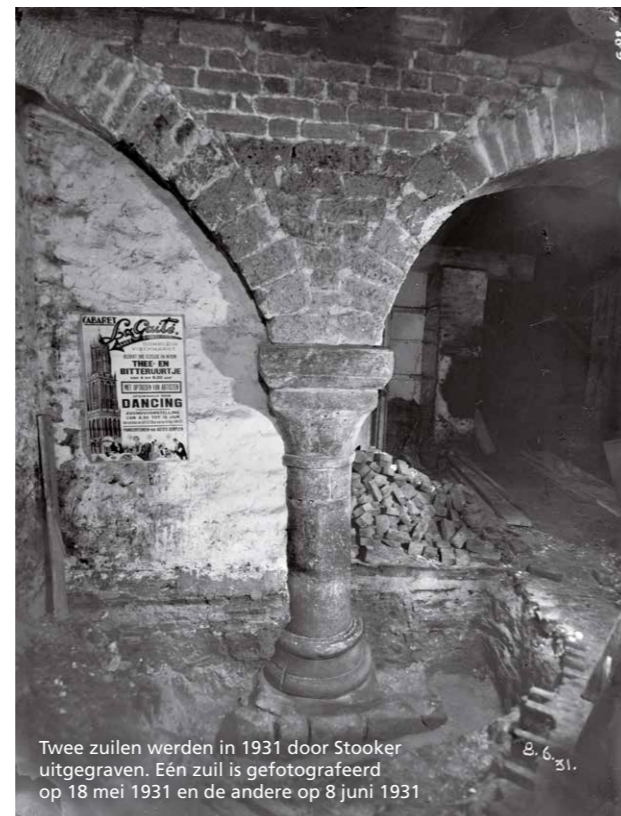
ARCHEOLOOG HERRE WYNIA LEGT UIT

'Als archeoloog ben je eigenlijk een detective. Je probeert zoveel mogelijk antwoord te geven op de vraag: hoe zat dit?' aldus Herre Wynia, stadsarcheoloog bij de gemeente Utrecht. Sinds 2005 is Herre betrokken bij opgravingen op het Domplein. 'Wanneer we graven op het Domplein komt er altijd wel wat tevoorschijn. Er zit nog zoveel historie verborgen onder de grond.' Ook onder de grond van Paleis Lofen zit een rijke geschiedenis. Welke opgravingen zijn er gedaan en welke vragen zijn nog onbeantwoord?

OP ZOEK NAAR SPOREN VAN PALEIS LOFEN

In het perceel van voormalig Paleis Lofen is archeologisch onderzoek gedaan in twee fasen met verschillende aanleidingen. In eerste instantie is gezocht naar sporen van het keizerlijk paleis. Deze opgravingen zijn gedaan in 1931 en 1932 door Willem Stooker. Hij was onder meer architect en hoofdopzichter van de restauratie van de Domtoren. In 1928 kreeg Utrecht een eigen monumentencommissie, die moest beslissen of ook Paleis Lofen op de monumentenlijst zou komen. Daarvoor moest eerst meer onderzoek gedaan worden naar de resten van het paleis. In 1931 zijn daarom de zuilen in de kelders van Domplein 16 vrij gegraven. Hier van zijn twee foto's gemaakt. Eén zuil is gefotografeerd op

18 mei 1931 en de andere op 8 juni 1931. In het jaar daarna deed Stooker nog twee opgravingen. Ten eerste heeft hij een stuk opgegraven in de kelder onder Domplein 14 aan de noordoost kant van het voormalig Paleis Lofen. Misschien was hij wel op zoek naar de paleisvloer, maar hij vond met name een natuurlijke ondergrond. Daarnaast heeft hij een stukje muur doorgebroken van de kelder van Vismarkt 14 aan de noordwestzijde van het voormalig paleis. Hij kwam erachter dat deze muur voornamelijk uit tufsteen bestond. 'Dit moet wel de buitenmuur van Paleis Lofen zijn geweest. Ik heb nu al een aantal keer voor deze muur gestaan, maar het blijft een mysterie waar Stooker precies de muur heeft doorgebroken', vertelt Herre.

De opgravingen van Stooker in 1932 in de kelders waarin de resten van Paleis Lofen zich bevinden

OPGRAVINGEN OP HET DOMPLEIN

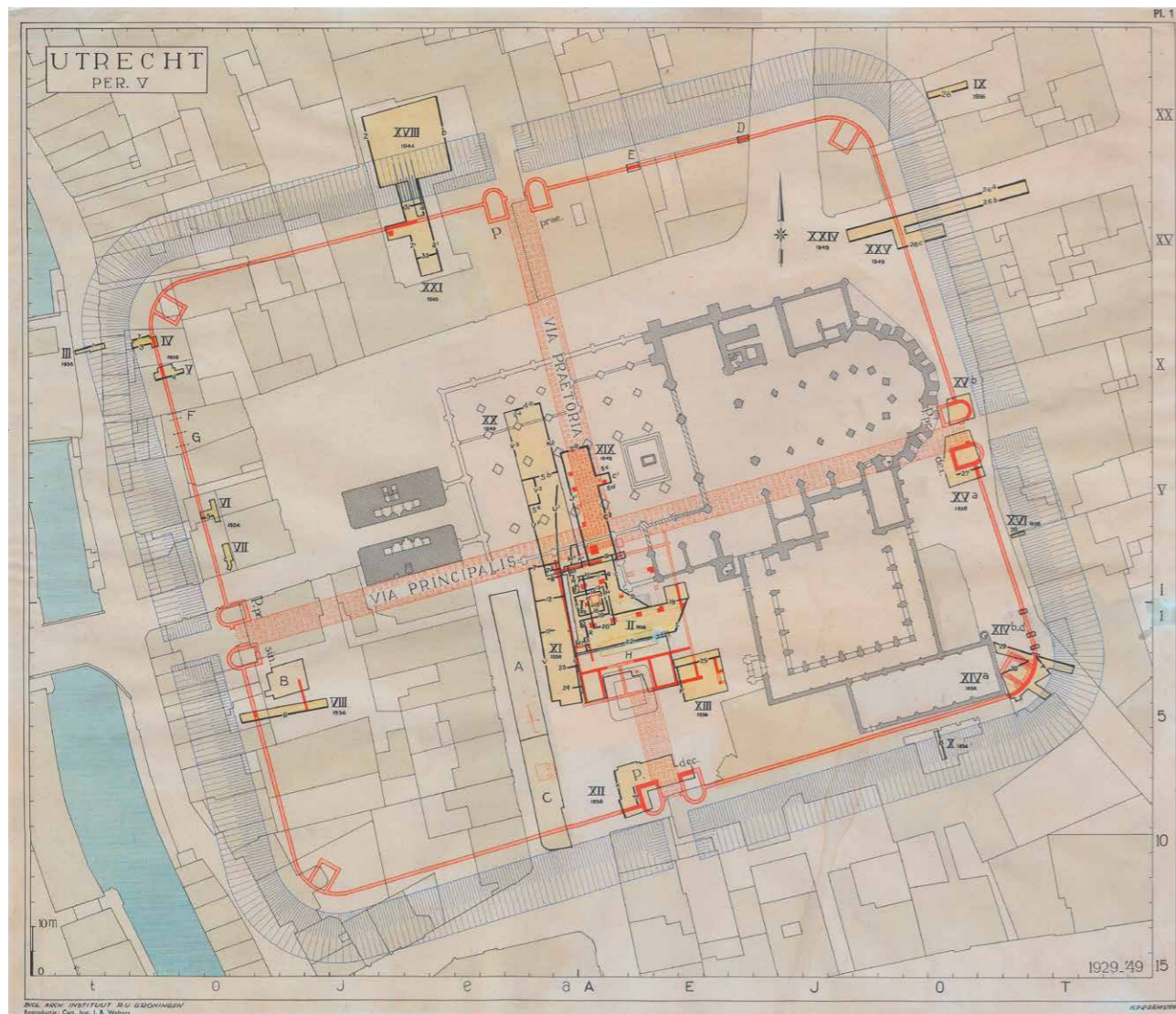
De aanleiding voor de tweede fase van opgravingen in Paleis Lofen waren enkele opgravingen op het Domplein. Tussen 1929 en 1949 is er flink gegraven op het Domplein. Lang werd vermoed dat Utrecht een Romeinse oorsprong had. In 1927 werd dit vermoeden aangescherpt door Romeinse vondsten tijdens de bouw van het ontvangstgebouw van de Domtoren. Dit was de aanleiding tot een reeks aan opgravingen op het Domplein. De opgravingscampagne begon met het opgraven van de Heilig Kruiskapel in 1929. Tijdens deze opgraving werden veel meer Romeinse resten gevonden, waaronder een houten waterput. Ook in de Flora's Hof en op andere plekken op het Domplein zijn daarna opgra-

vingen gedaan. Een deel van de opgravingen is geleid door Albert Egges van Giffen. Hij was archeoloog en oprichter van het Biologisch-Archeologisch Instituut in Groningen. Tijdens deze reeks opgravingen is ook het Romeinse hoofdgebouw, het Principia, gevonden. Delen daarvan zijn nu te zien bij DOMunder.

BIJZONDERE ONTDEKKINGEN

De archeologen waren zeer geïnteresseerd in de ligging van de Romeinse castellummuur, de tufstenen muur die het fort omringde. Delen van de castellummuur zijn gevonden rondom het Domplein. Door de verschillende locaties van de muur aan de tekentafel met elkaar te verbinden, was het duidelijk waar de muur ooit gestaan moet hebben. Zo ontstonden vermoedens dat de castellummuur ook onder Paleis Lofen zou lopen. Deze vermoedens werden bevestigd door Stooker. In 1935 deed hij weer opgravingen in de kelders van Domplein 16. In deze kelders stonden twee zuilen uit de tijd van Paleis Lofen voor een deel in de grond. Deze zuilen waren in 1931 al eens vrij gegraven tijdens onderzoek naar de monumentenstatus van Paleis Lofen. Nu werden ze weer vrij gegraven, maar nu omdat ernaast de Romeinse castellummuur werd vermoed. De castellummuur is inderdaad gevonden en lag ten oosten van de twee zuilen. Herre vertelt: 'Daar deed hij een interessante ontdekking. Tussen de mortel in de fundering van de castellummuur vond hij een scherf terra sigillata, Romeins aardewerk. Daarop is een hazenjacht afgebeeld. Deze scherf is gemaakt tussen 150 en 155 na Christus. Aan de hand van die scherf kon toen voor het eerst de bouw van de Romeinse muur worden geda-

Een overzicht van de opgravingen op het Domplein tot 1949 gemaakt door Van Giffen. Sleuf IV, V, F en G in de linkerbovenhoek zijn in Paleis Lofen

Tekening van de scherf Romeins aardewerk met een hazenjacht, gevonden in de Romeinse castellummuur onder Paleis Lofen

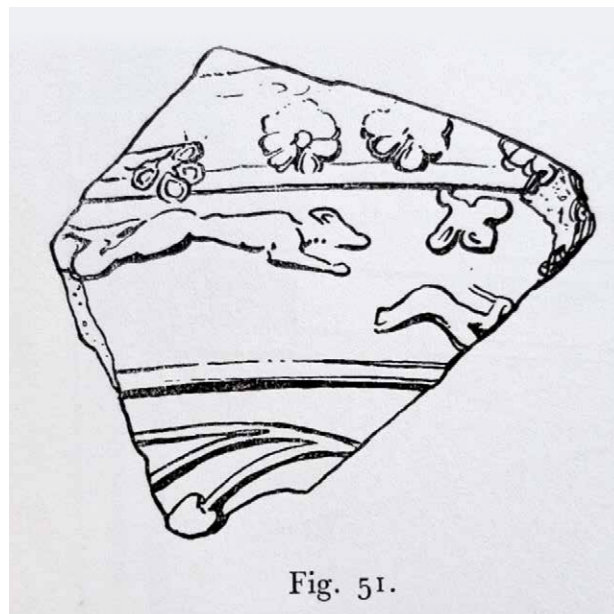

Fig. 51.

Foto van de opgraving van Stooker in 1935 in de kelders van Domplein 16. Hierop is te zien dat de Romeinse muur die voor de zuil staat hoger is dan de voet van de zuil. Tegenwoordig is de vloer lager en is het opstaande deel van de Romeinse muur afgebroken.

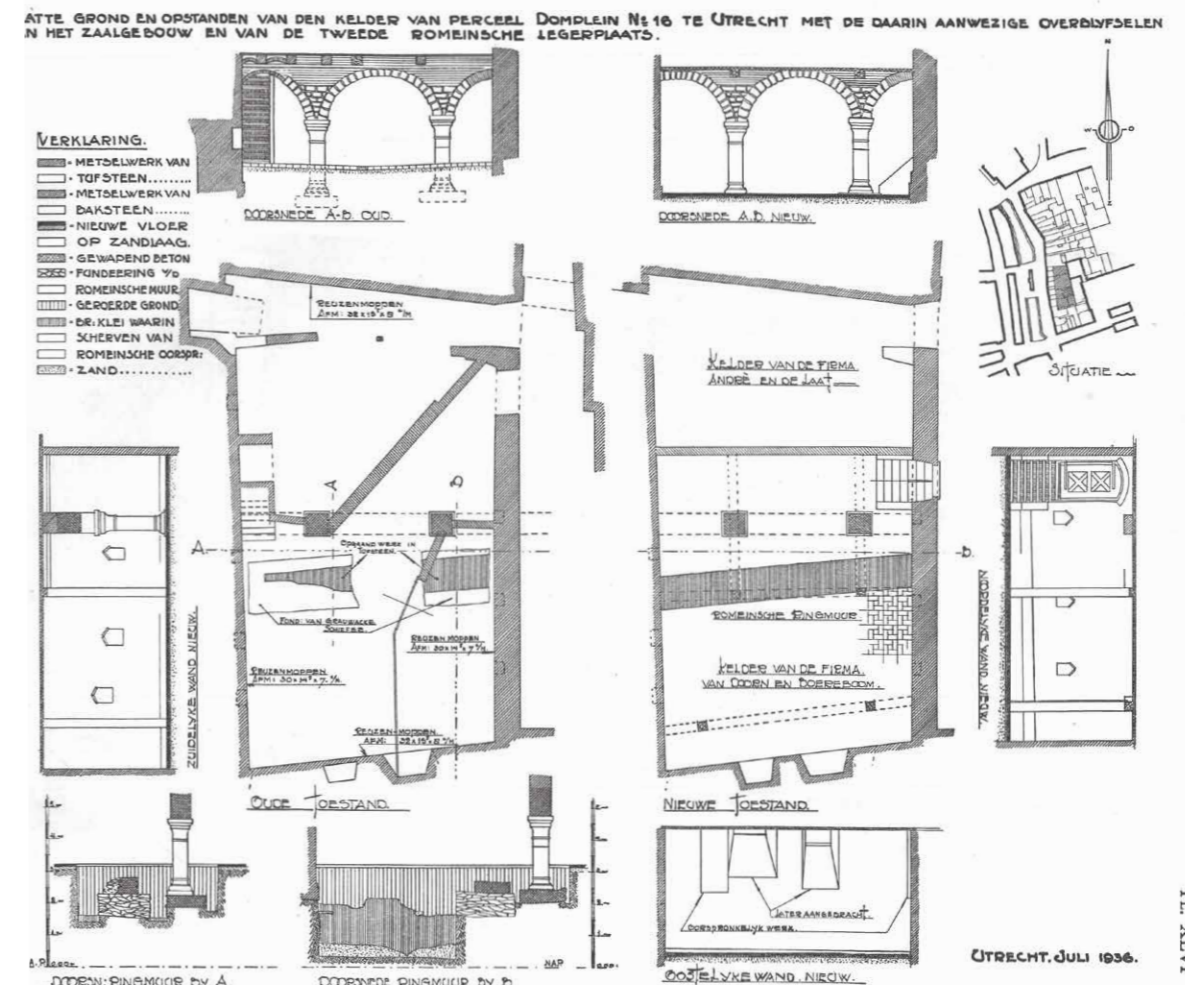
Stooker heeft tekeningen gemaakt van de opgraving, maar er zijn ook foto's gemaakt. Hierop is iets bijzonders te zien. De Romeinse muur die voor de zuilen langsloopt ligt namelijk hoger dan de fundering van de paleiszuilen van Lofen. Dit roept vragen op bij Herre: 'Waarom zouden ze een deel van de Romeinse muur laten staan ten tijde van Lofen? Misschien heeft de vloer toen wel hoger gelegen, maar dan rijst de vraag: Waarom zou je zo'n mooie zuil voor de helft in de grond stoppen? Vragen die nog steeds onbeantwoord zijn.'

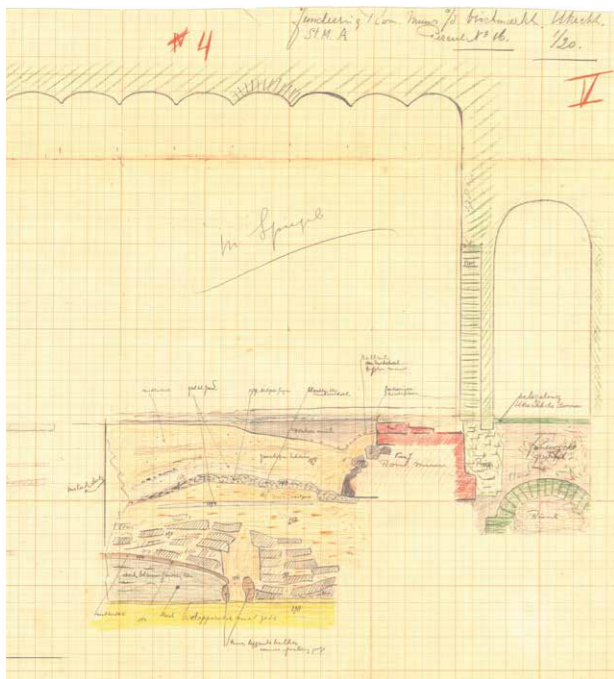
"DOMPLEIN ONBEKEND"

Herre's kantoor zit in het oude stadhuis aan de Ganzenmarkt. Enthousiast vertelt hij: 'Op een dag was ik eens aan het speuren door de archieven van de Afdeling Erfgoed toen ik een mysterieus dossier vond. In dit dossier zaten allemaal losse bladen met tekeningen, opgevouwen in mappen met daarop geschreven "Domplein onbekend". Toen ik de mappen opende en de tekeningen bekeek herkende ik daarin gelijk Paleis Lofen.' De tekeningen bleken de originele veldtekeningen van opgravingen in Paleis Lofen uit 1936. Deze opgravingen werden geleid door Van Giffen, die al meerdere opgravingen op het Domplein had gedaan. De vorderingen van de opgravingen werden nauwkeurig opgeschreven door

zijn collega Georges Charles Labouchère. Zijn aantekeningen liggen nu in Het Utrechts Archief. 'Die zouden we toch eens naast de tekeningen van Van Giffen moeten leggen.' Van de opgravingen die Van Giffen deed zijn twee binnen de muren van Paleis Lofen uitgevoerd. Dit zijn werkput IV en V. Herre weidt uit over werkput V in de kelder onder Domplein 14: 'Op de tekeningen van werkput V zien we dat Van Giffen heel diep heeft gegraven, tot aan de ongestoorde grond aan toe. We zien delen van de met hout versterkte aarden wal van de eerste fase van het Romeinse fort, met daarin een houten gootje voor de afvoer. Ook vond van Giffen de fundering van de castellummuur. De Romeinse sporen waar hij naar op zoek was heeft hij beslist gevonden. Veel sporen uit de Romeinse periode dus. Maar door deze tekening weten we ook dat er in de gang naast deze kelder een riool aanwezig is. Deze is niet door de Romeinen aangelegd, maar zal pas later gebouwd zijn.' Werkput IV in de kelder van Domplein 13 fascineert Herre het meest: 'Op de tekening van deze opgraving zien we verschillende lagen grond uit verschillende periodes, waaronder de Romeinse tijd. Ook zien we hier een put. Dit is een ronde put die was afgesloten met een koepel. We weten niet wanneer deze put is aangelegd. Meestal kan je zoiets

Tekening uit 1936 van de opgravingen en opmetingen van Stooker in 1935

Werkput V door Van Giffen

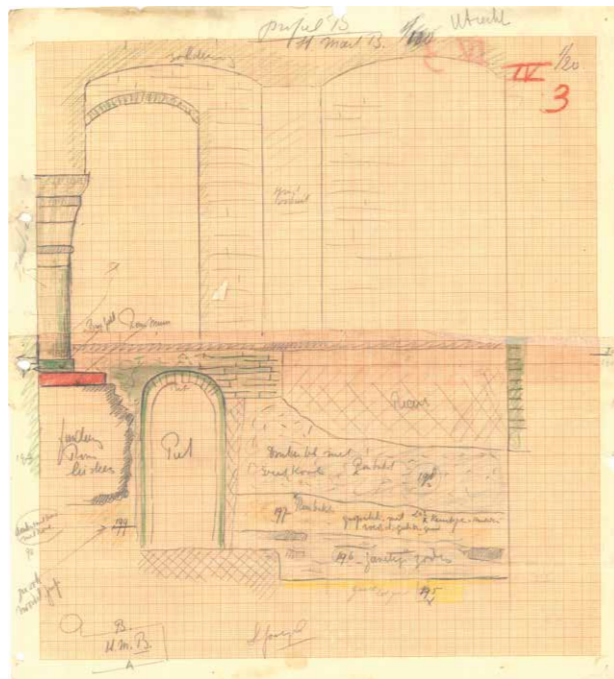
dateren aan de hand van het formaat en de soort stenen, maar daarvoor zouden we toch echt moeten opgraven. Aan de linkerkant van de tekening zien we een zuil uit de tijd van Paleis Lofen. Deze zuil is nog steeds te zien, al is die voor een deel ingegraven. Het verrassendste aan deze tekening is dat we hierop kunnen zien dat de zuil bovenop de Romeinse castellummuur staat!' Herre's enthousiasme is van zijn gezicht af te lezen.

VERDER ZOEKEN IN PALEIS LOFEN

Op de vraag waar Herre graag eens onder de grond zou willen kijken heeft hij twee antwoorden: 'In 2008 hebben mijn collega's van de gemeente opgravingen gedaan in de werkplaats van Museum Speelklok, grenzend aan de Flora's Hof. Hier hebben ze een onverwachte en unieke ontdekking gedaan. Ze vonden sporen van een Romeinse waltoren die hier ooit heeft gestaan. Dit was een verdedigingsstoren en uitkijktoren

Half ingegraven zuil uit Paleis Lofen waaronder de Romeinse muur zich bevindt

Werkput IV door Van Giffen

in de Romeinse verdedigingsmuur. Tot voor deze opgraving was de aanwezigheid van een waltoren voor het Utrechtse castellum nog niet eerder vastgesteld. Als mijn berekeningen kloppen zal er ook ter plekke van het latere Paleis Lofen een dergelijke waltoren hebben gestaan. Ik hoop dat ik die ooit eens zou mogen opgraven. Daarnaast zou ik toch wel heel graag de werkputten IV en V van Van Giffen willen heropgraven. Hoe gaaf zou het zijn om die zuil van Paleis Lofen bloot te leggen en daaronder de Romeinse castellummuur te vinden? Zo zien we verschillende lagen aan geschiedenis letterlijk boven op elkaar.'

Doordat Herre het mapje met tekeningen van de archeologische opgravingen in Paleis Lofen heeft gevonden, weten we nu wat er in de grond zit. Dat geeft niet alleen inzicht in wat er gebeurd is, maar biedt ook perspectief voor de toekomst. Hij legt uit: 'Omdat de grond al eens verstoord is tijdens eerdere opgravingen is de kans groter dat we toestemming kunnen krijgen om ook hier – net als in DOMunder - weer te graven. Niet alleen zou dit veel nieuwe informatie opleveren, maar het zou ook bijdragen aan de beleving van de bezoeker in Paleis Lofen. Zo kunnen we nog meer tijdslagen laten zien.'

MEER INFO

Dit artikel is tot stand gekomen op basis van een interview met Herre Wynia. L.R.P. Ozinga, et al. (red), 'Het Romeinse Castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen', Utrecht, 1989.

Beeld: Afdeling Erfgoed, Gemeente Utrecht tenzij anders aangegeven

Ontdek 2000 jaar Domplein kies jouw tour

Discover **2,000 years** of
Dom Square history

tour 4

tour 1

PALEIS
LOFEN

tour 1 + 2 + 3 + 4 =
Domplein Highlights Tour

tour 3

DOM
UNDER

tour 2

Dom
toren
Utrecht

domplein.nl

WORD GIDS!

ENTHOUSIASTE VRIJWILLIGERS GEZOCHT

BORRELS,
& LEZINGEN,
EEN LEUK
TEAM

PALEIS
LOFEN

DOM
UNDER

DOMUNDER.NL/VRIJWILLIGERS